

ILE WAŻY BAGAŻ KULTUROWY

AKTYWIZACJA SPOŁECZNA
W AUTORYTARNEJ ROSJI

Jadwiga Rogoża

NUMER 74
WARSZAWA
CZERWIEC 2019

ILE WAŻY BAGAŻ KULTUROWY

**AKTYWIZACJA SPOŁECZNA
W AUTORYTARNEJ ROSJI**

Jadwiga Rogoża

OSW |

CENTRE FOR EASTERN STUDIES
OŚRODEK STUDIÓW WSCHODNICH im. **Marka Karpi**a

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich
im. Marka Karpia / Centre for Eastern Studies

Redakcja merytoryczna
Adam Eberhardt, Marek Menkiszak

Redakcja
Anna Łabuszewska, Wojciech Stanisławski

Współpraca
Katarzyna Kazimierska, Małgorzata Zarębska

Opracowanie graficzne
PARA-BUCH

DTP
GroupMedia

Zdjęcie na okładce
Photobank gallery/Shutterstock.com

MAPY
Wojciech Mańkowski

WYDAWCA

Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia

Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6a, Warszawa

Tel.: + 48 /22/ 525 80 00

Fax: + 48 /22/ 525 80 40

osw.waw.pl

ISBN 978-83-65827-38-8

Spis treści

TEZY /5

WSTĘP /9

I. BUKSOWANIE W KOLEINIE: KULTURA SPOŁECZNO-
-POLITYCZNA /10

II. KROPLA DRAŻY SKAŁĘ: CHARAKTERYSTYKA
AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ /25

III. ROSJA PUTINA: BARIERY DLA PRZEMIAN SPOŁECZNYCH /37

IV. PODSUMOWANIE I PERSPEKTYWY /47

TEZY

- Postawy, wartości i aktywność rosyjskiego społeczeństwa pozostają w znacznym stopniu zakorzenione w tradycyjnej kulturze polityczno-społecznej, kształtowanej przez stulecia. Kultura ta zakłada hierarchiczny model organizacji państwa, koncentrację uprawnień w głównym ośrodku władzy oraz podporządkowanie społeczeństwa i jednostki państwu. Z kolei stosunek obywateli do władz zawiera się w dwóch, po części sprzecznych, postawach. Społeczeństwo okazuje podporządkowanie wobec rządzących, wynikające czy to z poparcia dla nich, czy to z poczucia bezsilności jednostki wobec państwa i bezalternatywności istniejącego ładu społeczno-politycznego. Zarazem obywatele przejawiają w stosunku do rządzących daleko posuniętą nieufność i dystans. Diagnozy społeczne dotyczące Rosji często wykorzystują orwellowskie pojęcie „dwójmyślenia” – łączenia pozornie nieprzystających norm i przekonań, racjonalności myślenia na poziomie bytowym i zdroworozsądkowego krytycyzmu wobec władz z podatnością na manipulacje na płaszczyźnie ideologicznej i politycznej.
- We współczesnej Rosji spuścizną tradycyjnej kultury polityczno-społecznej jest przekonanie, że władze na czele z prezydentem są jedynym podmiotem sprawczym zdolnym i uprawnionym do podejmowania decyzji, społeczeństwo zaś pełni w tym układzie rolę przedmiotową i występuje jako petent apelujący do dobrej woli decydenta. Przekonanie o naturalności tego porządku dla Rosji podtrzymywane jest przez rozbudowaną sieć podmiotów – zarówno świadomie kultywujących państwowocentryczną wizję (przedstawiciele administracji państwowej, doradców w sferze PR, dziennikarzy), jak i rzeszę zwykłych obywateli, nauczycieli, rodziców, bezwiednie powielających przekonanie o tym, co w Rosji stanowi „naturalną kolej rzeczy”. Akceptacja tych przekonań sprawia, że niezadowolenie społeczeństwa z kondycji państwa często

idzie w parze z poczuciem bezsilności i niewiarą w możliwość zmiany istniejącego ładu.

- Jednocześnie w społeczeństwie rosyjskim zachodzą widoczne zmiany wynikające m.in. ze wzrostu poziomu życia, postępu technologicznego i otwartości granic, sprzyjającej mobilności części Rosjan. Zwłaszcza w dużych miastach widać rozwój tkanki społecznej: ludzie nauczyli się podejmować oddolne działania, wykształciły się środowiska zaangażowane w działalność polityczną, w tym na poziomie samorządu lokalnego, ale też w liczne oddolne projekty miejskie, charytatywne, ekologiczne i in. Powstały poziome sieci społeczne, wzrosła świadomość prawna i doświadczenia organizacyjne aktywistów. Stałym elementem krajobrazu polityczno-społecznego Rosji ostatniej dekady stały się protesty uliczne – zarówno polityczne, jak i skierowane przeciwko decyzjom władz federalnych i lokalnych – o charakterze miejskim, socjalnym, ekologicznym. Pogłębione badania socjologiczne sygnalizują ponadto powolne zmiany świadomościowe, w tym rozczarowanie paternalistycznym wzorcem relacji władza–obywatel i rosnącą gotowość do aktywnego działania, także w polityce. Aktywizacja społeczna stała się faktem.
- Aktywizacja ta nie przekłada się jednak na zmianę relacji państwo–obywatel i modelu rządów w Rosji. Mimo opisanych zmian społecznych rosyjski system władzy doprowadził w ostatniej dekadzie do ograniczenia swobód obywatelskich, ale też do spadku jakości zarządzania państwem, zmniejszenia poziomu przejrzystości decyzji państwowych, zwiększenia skali korupcji czy pogorszenia klimatu inwestycyjnego. Co więcej, „rozbudzenie społeczne” wywoływało ze strony władz falę represji i prawnych ograniczeń swobód politycznych. Kompleksowość represyjnej polityki władz, zwiększającej koszty udziału w niekontrolowanych przez władze inicjatywach, jest jednym z czynników przeciwdziałających powstaniu krytycznej masy niezadowolonych. Polityka ta powoduje

również wzmożoną emigrację osób krytycznych w ocenie sytuacji w Rosji i niemogących zrealizować swoich aspiracji zawodowych czy osobistych, co prowadzi do „rozmywania” środowisk aktywnych oponentów reżimu. Władze mają też zdolność ingerowania w dynamikę procesów społecznych, co można było zaobserwować na przykładzie aneksji Krymu, która wzmocniła legitymizację Kremla i na kilka lat przekierowała społeczną uwagę z rozwoju wewnętrznego Rosji na tory myślenia imperialnego.

- Rozszerzeniu i instytucjonalizacji aktywności społecznej w dzisiejszej Rosji przeciwdziałają także czynniki długofalowe: wspomniana „postawa petenta” wobec władz, zakorzenione postawy bierności, atomizacji i wzajemnej nieufności, będące spuścizną po ZSRR. Osłabiają je ponadto niska kultura organizacyjna oraz słabość instytucji powołanych do obrony praw obywateli (sądy, media, związki zawodowe). W rezultacie obiektywnie istniejące w społeczeństwie niezadowolenie pozostaje w większości bierne bądź jest rozładowywane w sytuacjach bytowych, a pojawiające się protesty mają charakter lokalny, spontaniczny i ograniczony w czasie.
- Zmieniające się społeczeństwo rosyjskie wchodzi w kolizję z autorytarnym reżimem, dążącym do konserwacji władzy coraz bardziej represyjnymi metodami. Mimo iż władze dysponują znaczącą przewagą potencjału, społeczeństwo przeciwstawia im własną „broń”: wycofywanie poparcia dla rządzących na czele z prezydentem, nasilenie protestów i manifestowanie potrzeby zmian. Jednak do przekształcenia tego niezadowolenia w zorganizowane, długofalowe działania i struktury obywatelskie – w dłuższej perspektywie prowadzące do upodmiotowienia społeczeństwa – potrzebne będą warunki sprzyjające rozszerzeniu i krystalizacji niezadowolenia oraz odpowiedni liderzy. Ponadto dzisiaj większość niezadowolonych Rosjan oczekuje „szybkich zmian na lepsze”, a to może sprawić, iż w sytuacji zawiedzionych nadziei

i niejasnych konsekwencji społeczeństwo może ponownie odwołać się do długofalowych, „oswojonych” kodów kulturowych i wzorców postępowania. Ostatnie dekady pokazały, że po kryzysach politycznych (próbach zmiany istniejącego modelu czy wręcz rozpadu państwa) w Rosji odradza się przekonanie o potrzebie powrotu do scentralizowanego, hierarchicznego modelu zarządzania, co świadczy o trwałości tradycyjnej rosyjskiej kultury politycznej.

WSTĘP

Wśród istotnych procesów toczących się w Rosji w ostatniej dekadzie opisu i analizy wymaga aktywizacja społeczna – kształtujące się nawyki podejmowania oddolnych działań, tworzące się poziome sieci społeczne, duża liczba formalnych i nieformalnych inicjatyw obywatelskich, zarówno politycznych, jak i apolitycznych. Aktywizacja ta nie może jednak być rozpatrywana w oderwaniu od ewolucji całego modelu państwa, który – zwłaszcza po roku 2012 – notuje wzrost represyjności oraz spadek efektywności gospodarczej. Główne pytanie, jakie stawia niniejszy tekst, dotyczy uwarunkowań, które sprawiają, że aktywizacja społeczna i wzrost niezadowolenia obywateli z kondycji państwa skutkują jedynie krótkotrwałymi i lokalnymi wybuchami protestu i nie przekładają się na zmianę całego modelu zarządzania. W tym kontekście rozpatrzone zostały zarówno czynniki bieżące i personalne, jak i długofalowe uwarunkowania kulturowe, społeczne i polityczne.

Tekst otwiera opis długofalowych przekonań i postaw społecznych, składających się na kulturę społeczno-polityczną, które wyznaczają stosunek mieszkańca Rosji do władz, współobywateli oraz swojej własnej roli i odpowiedzialności w tych relacjach. Kolejny rozdział opisuje zmiany i rozwój tkanki społecznej, które dokonują się mimo niesprzyjających uwarunkowań kulturowych oraz represyjnej polityki władz. Rozdział ten zwraca uwagę także na zaobserwowane przez socjologów początki zmian świadomościowych w społeczeństwie, w tym rozczarowania modelem patriarchalnym. Rozdział trzeci przedstawia strategię władz wobec aktywności obywatelskiej, sprowadzającą się do eskalacji represji i ograniczeń prawnych, a także zjawiska nią wywołane, w tym wzmoczoną emigrację „białych kołnierzyków”, prowadzącą do odpływu z Rosji aktywnych jednostek. Tekst zamyka próba podsumowania obu ścierających się trendów – trwałości patriarchalnej kultury polityczno-społecznej, wzmacnianej przez politykę rządzących, oraz załączków „nowego myślenia” – i spojrzenia na możliwe konsekwencje ich rozwoju.

I. BUKSOWANIE W KOLEINIE: KULTURA SPOŁECZNO-POLITYCZNA

Postawy, wartości i wzory zachowania współczesnych Rosjan w znacznym stopniu zakorzenione są w tradycyjnej kulturze polityczno-społecznej, która kształtowała się w okresie ZSRR i carskiej Rosji. Historycznie w Rosji wykształciła się hierarchiczna forma samoorganizacji zakładająca koncentrację uprawnień kontrolnych w głównym ośrodku władzy, w odróżnieniu od zachodniej – pluralistycznej, przewidującej wzajemną kontrolę i równowagę się podmiotów¹. W nawiązaniu do typologii kultur politycznych, rosyjską kulturę polityczną można określić jako „poddańczą”² – cechuje ją m.in. ograniczona aktywność polityczna większości społeczeństwa (i nikłe zainteresowanie polityką³), represje wobec opozycji, krzewienie przez władze ideologii nakazującej m.in. podporządkowanie społeczeństwa państwu. W ramach tej typologii stosunek ludności do władz łączy w sobie podporządkowanie (często wynikające z poczucia bezsilności) z obojętnością i dystansem. Społeczeństwo – nawet jeśli jest niezadowolone – często nie widzi możliwości zmiany istniejącego porządku i pozostaje uległe wobec rządzących. Współbrzmi z tym konstatacja rosyjskiego socjologa Borysa Dubina, iż Rosjanie mogą kochać lub nienawidzić panujący reżim, ale nie widzą dla niego żadnej alternatywy, niczym dla pór roku.

Jednym ze stałych elementów modelu państwa rosyjskiego od momentu jego pełnego wykształcenia się w XVI wieku, który odtwarzał się po każdym kryzysie (ostatnio – rozpad

¹ Н. Захаров, *Социальные регуляторы деятельности российского государственного служащего*, Издательство РАГС, Москва 2002, <https://studfiles.net/preview/460634/>.

² Teoria typów kultur politycznych sformułowana przez Gabriela Almonda i Sidneya Verbę w książce *The Civic Culture*, Princeton University Press 1963.

³ Jak pokazuje sondaż Lewady z 2014 roku, zaledwie 12% Rosjan uważało, że ma wpływ na decyzje państwa, 85% miało odmienne zdanie. 19% chciałoby aktywniej uczestniczyć w polityce, 75% nie było tym zainteresowanych, <https://www.levada.ru/2014/04/29/rossiyane-ne-vidyat-sebja-v-politike/>.

ZSRR), jest podporządkowanie społeczeństwa i jednostki państwu. Prymat silnej, spersonalizowanej władzy, brak kontroli społecznej nad rządzącymi, samowola i bezkarność administracji to fundamentalne cechy rosyjskiego systemu władzy⁴. Aktualna pozostaje wyrażona dwadzieścia lat temu refleksja wybitnego rosyjskiego socjologa Jurija Lewady, iż funkcja władz jako najważniejszej, „osiowej” instytucji społecznej ma głębokie zakorzenie w tradycji⁵. Współczesnym wcieleniem tej zasady jest przekonanie, że **władze, a w pierwszej kolejności prezydent Władimir Putin, są jedynym podmiotem sprawczym zdolnym do inicjowania ważnych procesów i podejmowania decyzji, społeczeństwo zaś pełni w tym układzie rolę przedmiotową i występuje jako petent apelujący do dobrej woli decydenta.** Nawet dla opozycjonistów Putin pozostaje naczelnym autorytetem, którego krytykują lub do którego się odwołują. Natomiast w rosyjskim społeczeństwie rozpowszechnione jest **pożucie bezsilności i bezradności wobec władz**⁶. Według badaczki, słabość i amorficzność społeczeństwa sprawia, że stale zwraca się ono do władz w poszukiwaniu „wodza” lub „zbawiciela”⁷. I nawet w sytuacji kumulacji niezadowolenia i wybuchu protestu przyjęcie przez grupy społeczne roli petentów władz obniża próg ich oczekiwań i sprzyja wygasaniu protestów, nawet w przypadku jedynie cząstkowego czy symbolicznego zadośćuczynienia ze strony władz.

⁴ Л. Гудков, *Советский человек в социологии Юрия Левады*, „Общественные науки и современность”, nr 6, 2007, <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/01/1214822836/Gudkov.pdf>.

⁵ Ю. Левада, *Феномен власти в общественном мнении: парадоксы и стереотипы восприятия*, wrzesień–październik 1998, <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-vlasti-v-obschestvennom-mnenii-paradoksy-i-steriotipy-vospriyatiya>.

⁶ W sondażu Lewady z 2012 roku, badającego relacje obywateli i państwa, 19% uznało, iż może mieć pewien wpływ na decyzje państwa, podczas gdy 79% było przekonanych, iż tego wpływu nie ma; <https://www.levada.ru/2012/02/15/ob-otnosheniyah-grazhdan-i-gosudarstva-rol-i-prostyh-rossiyan-v-politike/>.

⁷ Т. Ворожейкина, *Развилки истории: был ли (есть ли) у России выбор?; [w:] Политический строй России: вчера, сегодня, завтра*, 2019.

Tradycyjny pionowy układ rządzący-rządzeni zakorzeniony w kulturze politycznej jest podtrzymywany i utrwalany przez ogromną, nie zawsze publiczną czy formalną machinę narracyjno-propagandową. Jak dowodził kulturolog Daniil Dondurej, komunikaty i kody kulturowe przenikają do świadomości społecznej wieloma kanałami, są zakodowane w języku, tradycjach, pamięci historycznej, popkulturze. Badacz ukuł termin „smysłowiki” (twórcy znaczeń)⁸, nawiązujący do określenia „siłowiki” (mundurowi, funkcjonariusze struktur siłowych). O ile siłowicy są „twardą siłą” państwa, używaną do fizycznej ochrony władz czy do represji wobec oponentów, o tyle **„smysłowiki” stanowią jego miękką siłę, produkującą, i zaszczepiającą w umysłach użyteczne dla władz przekonania, przede wszystkim – konieczność utrzymania status quo, bezalternatywność „odwiecznego porządku”.** Przy tym w szeregach „smysłowików” mogą znaleźć się zarówno kremlowscy spin doktorzy, urzędnicy państwowi, dziennikarze czy scenarzyści, jak i rzesza nieświadomych tego faktu obywateli – nauczycieli, rodziców, bezwiednie powielających przekonania o tym, co można określić jako „naturalna kolej rzeczy” i zaszczepiających je swoim podwładnym, uczniom, rodzinie. Przykładem urzędowego „smysłowika” jest doradca prezydenta Władisław Surkow, który w tekście programowym opublikowanym w lutym br. krytykuje „narzuconą przez Zachód iluzję wyboru” drogi rozwoju Rosji, nazywając ją „chimerą z importu”. Opowiada się za „realizmem determinizmu” i odrębnym, suwerennym wariantem rozwoju Rosji, którego optymalnym przykładem jest „Rosja Putina”⁹. Z kolei na poziomie popkultury ostatnim przykładem może być serial „Uśpieni” o utajonych agentach zachodnich służb specjalnych, wśród których są rosyjscy opozycjoniści, obrońcy praw człowieka i blogerzy; USA wykorzystują ich do wywołania w Rosji „ko-

⁸ Д. Дондурей, *Смысловики могут сильнее политиков*, «Ведомости», 8.06.2016.

⁹ Zob. В. Сурков, *Долгое государство Путина*, «Независимая газета», 11.02.2019, http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.

lorowej rewolucji”, a po niepowodzeniu – wysyłają na Ukrainę. Dondurej argumentuje, iż wszechobecność „smysłowików” i ich szeroka, choć nie zawsze świadoma działalność przesądza o trwałości rosyjskich „feudalnych matryc”, które odradzają się po każdym większym kryzysie.

Rosyjskie społeczeństwo wykazuje daleko posuniętą **podatność na manipulacje władz** (zob. poniżej „Elastyczność rosyjskiej opinii publicznej”) oraz gotowość znoszenia trudności ekonomicznych. Aneksja Krymu, która przypadła na okres spadku notowań prezydenta Putina i fermentu w elitach i społeczeństwie, wywołała w ludziach euforię i na kilka lat skutecznie odwróciła uwagę od problemów wewnętrznych, spadku stopy życiowej i degradacji socjalno-ekonomicznej. Manipulację taką ułatwiają zakorzenione w rosyjskiej świadomości **postawy imperialne**¹⁰, mające w znacznym stopniu charakter kompensacyjny – wizja Rosji jako mocarstwa ma rekompensować obywatelom problemy ekonomiczne i socjalne wewnątrz kraju¹¹. Takie kampanie geopolityczne jak aneksja Krymu czy interwencja militarna w Syrii mają jednak ograniczoną żywotność i wymagają podsycania i poszukiwania nowych obszarów ekspansji. Gdy ich wpływ się zużywa, Rosjanie zaczynają przywiązywać większą wagę do problemów wewnętrznych, przede wszystkim pauperyzacji i niepopularnych decyzji władz, np. reformy emerytalnej¹².

¹⁰ 75% Rosjan wyraża przekonanie, iż Rosja jest wielkim mocarstwem (wzrost o 27 p.p. od 2012 roku, od momentu powrotu Putina na Kreml), zaś 88% uważa, że Rosja powinna utrzymać tę rolę (10% uważa, że Rosja nie powinna претендовать do roli mocarstwa). Badanie ośrodka Lewada z 17 stycznia 2019, <https://www.levada.ru/2019/01/17/natsionalnaya-identichnost-i-gordost>.

¹¹ *Мечты о прошлом. Почему кризисы приводят к реанимации советских представлений*, <https://www.levada.ru/2016/04/19/mechty-o-proshlom/>.

¹² Zob. J. Rogoża, *Rysa na szkle. Putin traci zaufanie Rosjan*, „Komentarze OSW”, nr 297, 13.03.2019, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_297.pdf.

Elastyczność rosyjskiej opinii publicznej

Uzależnienie rosyjskiej opinii publicznej od kampanii propagandowych władz widać na przykładzie stosunku do USA w ciągu ostatnich 25 lat, który pozostawał w ścisłej korelacji z bieżącymi interesami Kremla. Badanie ośrodka Lewada, mierzące stosunek Rosjan do USA od 1997 roku pokazuje, iż ulegał on znacznym wahaniom: wysoki poziom sympatii w roku 1997 (72%) spadł do 32% po interwencji NATO w Jugosławii w 1999 roku, której towarzyszyła ostra antyamerykańska kampania medialna, powrócił do wysokiego poziomu w 2002 roku (69%) po wizycie prezydenta George'a W. Busha w Rosji, którą prezydent Putin określił jako „osiągnięcie nowej jakości relacji”, by ponownie spaść do 27% po interwencji USA w Iraku. W 2008 roku nastąpił spadek do 23% po wojnie rosyjsko-gruzińskiej, której towarzyszyła zmasowana antyamerykańska retoryka Kremla, w 2011 roku w dobie rosyjsko-amerykańskiego „resetu” – wzrost do 64% i wreszcie spadek do 18% w 2014 roku, po aneksji Krymu przez Rosję (anty Zachodnia kampania sprawiła, iż w styczniu 2015 roku poziom ten spadł do najniższego w historii pomiarów – 12%)¹³. Podobne wahania nastrojów, skorelowane z państwową narracją, można było zaobserwować w stosunku do Turcji – w 2015 roku, po zestrzeleniu rosyjskiego samolotu przez lotnictwo tureckie, odsetek Rosjan uważających Turcję za kraj wrogi wzrósł z 1 do 29%, by rok później, po deeskalacji sporu, obniżyć się do 8%¹⁴.

Jednym z głównych komunikatów kierowanych przez władze do społeczeństwa, dowodzących żywotności mitu o „dobrym carze i złych bojarach”, jest pogląd, iż silny prezydent Putin jest głównym podmiotem sprawczym w państwie, rządzącym twardo, lecz

¹³ Россия и Запад, sondaż z 2.08.2018, <https://www.levada.ru/2018/08/02/rossiya-i-zapad-3/>.

¹⁴ „Друзья” и „враги” России, sondaż z 14.06.2018, <https://www.levada.ru/2018/06/14/druzya-i-vragi-rossii-3/>.

sprawiedliwie. Instrumentem utrwalania tego wizerunku Putina jest np. format telewizyjnych „gorących linii” prezydenta z narodem, podczas których prezydent wchodzi w bezpośredni dialog z obywatelami, „pochyła się” nad ich prośbami i apelami – spełnia prośby, krytykuje, a niekiedy karze odpowiedzialnych urzędników czy menedżerów¹⁵. Przeświadczenie to ilustrują także apele „Putin, pomóż!”, pojawiające się m.in. w czasie akcji protestacyjnych, podczas gdy krytyka ogranicza się do rządu lub władz regionalnych¹⁶. Wiele grup społecznych, zderzających się z problemami, uznaje „udanie się do cara z czołobitną petycją” za skuteczniejszą metodę rozwiązania problemu niż wystąpienie z protestem. **Protest – czyli otwarta konfrontacja – uchodzi za działanie obarczone ryzykiem, jako wyzwanie rzucone wszechmocnemu państwu przez partnera bezspornie mniejszego i słabszego.**

W rosyjskim społeczeństwie brakuje przekonania o efektywności presji społecznej i możliwości prowadzenia równoprawnego dialogu z władzami. Protest najczęściej staje się wyrazem desperacji obywateli, gdy wszystkie inne sposoby radzenia sobie z sytuacją zawodzą¹⁷. Rosjanie często uciekają

¹⁵ Narracja kremlowska przez lata kultywowała podział na Putina – prezydenta „zwykłych ludzi” – oraz otaczających go urzędników dopuszczających się nadużyć i ukrywających przed nim realny stan państwa. Zob. np. *Россияне заметили коррумпированность бюрократии*, <https://www.levada.ru/2016/01/26/rossiyane-zametili-uzurpatsiyu-vlasti-korrumpirovannoj-byurokraziej/>. W sondażu Lewady z 2015 roku 56% respondentów wyraziło przekonanie, iż otoczenie Putina nie informuje go rzetelnie o sytuacji w kraju, https://www.gazeta.ru/politics/2015/08/19_a_7695653.shtml.

¹⁶ Hasło „Putin, pomóż!” regularnie pojawia się podczas protestów czy desperackich prób mieszkańców przyciągnięcia uwagi do trapiącego ich problemu, zob. m.in. akcję budowniczych kosmodromu Wostoczny <https://www.mk.ru/science/2015/04/14/rabochie-kosmodroma-vostochnyy-napisali-na-kryshakh-vagonchikov-obrashhenie-k-putinu.html> czy mieszkańców miasteczka na Kubaniu, apelujących o remont mostu <http://www.livekuban.ru/news/obshchestvo/-putin-pomogi-na-yablonovskom-mostu-vyvesili-obrashchenie-k-prezidentu/>.

¹⁷ Według wspomnianej teorii kultur politycznych, w społeczeństwach z poddańczą kulturą dochodzi do wybuchów protestu w sytuacji przekroczenia pewnej krytycznej granicy problemów i represji ze strony władz („przelania się czary goryczy”).

się do protestów dopiero wówczas, gdy problem staje się nie do zniesienia w sensie fizycznym czy finansowym, tak jak w przypadku hospitalizacji dzieci zatrutych wyziewami z wysypisk w Wołokołamsku czy realnej groźby bankructwa kierowców ciężarówek po nałożeniu wysokich opłat drogowych¹⁸. Większość będzie raczej próbowała na wszelkie sposoby zaadaptować się do nowych, mniej korzystnych realiów, np. przenosząc się do szarej strefy, rekompensując spadek dochodów produktami z przydomowego ogródka, poszukując dodatkowych źródeł zarobkowania czy korzystając z medycyny alternatywnej (różnego rodzaju „uzdrowicieli”) w obliczu likwidacji placówek służby zdrowia itd. Władze ze swej strony **przekonują o bezcelowości czy wręcz kontrproduktywności działań zbiorowych i podsycają obawy obywateli** przed zaangażowaniem się w takie akcje – zastrzegając kary za udział w nielegalnych protestach, prześladując ich liderów i uczestników.

Dopiero ostatni rok zachwiał społeczną wiarą w silnego acz sprawiedliwego prezydenta: po podjęciu w 2018 roku decyzji o wydłużeniu wieku emerytalnego o pięć lat, której przeciwnie było ponad 90% społeczeństwa, prezydent zanotował poważne straty wizerunkowe¹⁹. Jednak **niezadowolenie społeczne ma w większości charakter bierny i wąski zakres i nie zawiera postulatów zmian systemowych.**

Uznanie przez obywateli przewagi państwa i uosabiających je rządzących nie jest jednak równoznaczne z aktywnym poparciem dla nich. Stosunek rosyjskiego społeczeństwa do władz zawiera się w dwóch, na pierwszy rzut oka sprzecznych, postawach (nawiązujących do ww. koncepcji „poddańczej kultury politycznej”): z jednej strony w **poczuciu bezalternatywności istnie-**

¹⁸ Zob. J. Rogoża, *Śmierdząca sprawa. Ekologia, protesty i duże pieniądze na biznesie śmieciowym w Rosji*, „Komentarze OSW”, nr 283, 27.08.2018, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_283.pdf.

¹⁹ Zob. J. Rogoża, *Rysa na szkle...*, *op. cit.*

jącego porządku społeczno-politycznego i biernym oczekiwaniu na inicjatywę władz w zakresie poprawy sytuacji, a z drugiej – w rozpowszechnionym i utrwalonym braku zaufania do przedstawicieli władz. W opisie tego zjawiska socjologdy ośrodka Lewada niejednokrotnie odwołują się do pojęcia „dwójmyślenie” wprowadzonego przez George’a Orwella. Zaznaczają, iż w wydaniu rosyjskim **dwójmyślenie**, tj. umiejętność łączenia pozornie nieprzystających norm i przekonań, ukształtowało człowieka nieufnego wobec państwa, a jednocześnie wystarczająco elastycznego, by znosić kontrolę i presję zewnętrzną („rosyjska cierpliwość”), „infantylnego socjalnie”, niezdolnego do solidarności zbiorowej, gotowego do przystosowania się do zmian poprzez obniżenie oczekiwań i poziomu życia – a więc dającego się z łatwością manipulować²⁰. **Produktem „dwójmyślenia” jest „człowiek-amalgamat”²¹** – współczesny obywatel Rosji, z jednej strony kierujący się racjonalnymi, postępowymi pobudkami w sprawach prywatnych i bytowych (stosowanie nowoczesnych technologii, racjonalizacja finansów domowych, w tym np. oszczędności w walutach obcych, zwłaszcza dolarach, duża doza krytycyzmu wobec władz itd.), jednak „wyłączający” racjonalność, gdy dochodzi do kwestii ustroju państwa, pamięci historycznej, polityki zagranicznej, gdzie wykazuje dużą podatność na manipulację ze strony władz.

Kolejną utrwaloną postawą, odziedziczoną przez Rosjan m.in. po okresie ZSRR, jest bierność. Dziesięciolecia tłumienia wszelkiej inicjatywy i brutalnej eliminacji oponentów, odgórny, nakazowy charakter najważniejszych procesów politycznych, gospodarczych i społecznych ukształtowały w społeczeństwie trwałą niechęć i nieumiejętność wykazywania się inwencją i zaangażowaniem (popularne powiedzenie głosi „инициатива

²⁰ Л. Гудков, *Советский человек...*, *op. cit.*

²¹ „Człowiek-amalgamat” jest określeniem Lwa Gudkova, dyrektora ośrodka Lewada. Л. Гудков, *Рационализация повседневности и слепые зоны*, 30.11.2018, <https://www.inliberty.ru/article/modern-gudkov/>.

наказыма” – „za inicjatywę się karze”). Bierność współlistnieje w rosyjskiej świadomości z postawą roszczeniową i brakiem poczucia odpowiedzialności – charakterystyczne jest przenoszenie winy za swoją sytuację na innych, najczęściej stojących wyżej w hierarchii społecznej, ale też wszelkie „siły zewnętrzne”²². Znamienne, iż **społeczeństwo najczęściej zachowuje bierność zarówno w swoim niezadowoleniu** (stosunkowo nieliczne protesty wobec skali problemów), **jak i w poparciu dla władz**. Mimo zakorzenionych nastrojów imperialnych, nawet po aneksji Krymu euforia społeczna, notowana przez sondaże, miała charakter przeważająco „kanapowy”. Wiece poparcia dla decyzji o aneksji organizowane były odgórnie, a ich uczestnicy zwożeni autokarami i opłacani. W podobny sposób organizowane były także inne wiece proputinowskie lub prorządowe (tzw. putingi), np. po wygranych przez Putina wyborach prezydenckich w 2012 roku. Właściwość ta ma charakter „obosieczny” – zdecydowanie obniża potencjał społeczny, zwłaszcza o nacechowaniu antyrządowym, a jednocześnie dewaluuje formalnie poparcie dla władz, nie idzie bowiem w parze z gotowością do aktywnego popierania władz czy wykonywania ich zaleceń. Podobny stosunek przeważająca część Rosjan ma do deklarowanych (i forsowanych przez władze) wartości – np. mimo zapewnień, iż Rosja jest bastionem tradycyjnych i prawosławnych wartości, znikomy odsetek Rosjan regularnie chodzi do cerkwi, Rosja przoduje za to w światowych rankingach aborcji i rozwodów²³.

²² Л. Гудков, *Советский человек...*, *op. cit.*

²³ 77% mieszkańców Rosji deklaruje się jako wierzący, w tym 68% – jako prawosławni, z czego 14% uczęszcza do cerkwi i przystępuje do sakramentów kilka razy do roku lub częściej (badanie ośrodka Lewada, 2013). Według danych MSW Rosji z 2013 roku, w uroczystościach wielkanocnych wzięło udział poniżej 4% ludności. Ponadto Rosja ma najwyższy na świecie wskaźnik rozwodów według OECD (https://www.oecd.org/els/family/SF_3_1_Marriage_and_divorce_rates.pdf) oraz ONZ (<https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2011/Table25.pdf>). Według danych Rosyjskiej Służby Statystycznej w 2017 roku na 1,05 mln ślubów przypadało 611 tys. rozwodów, http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/#. Rosja przoduje także pod względem dokonywanych aborcji (które są w tym kraju dozwolone ustawowo i dotowane przez państwo) – zaj-

Kolejną postawą, wykształconą w wyniku kilku głębokich wstrząsów społeczno-politycznych w XIX i XX wieku, jest **atomizacja społeczna**. Zniesienie pańszczyzny i masowa urbanizacja w XX wieku, rewolucja 1917 roku łamiąca poprzedni porządek, masowy terror podtrzymywany przez rozpowszechniony system donosicielstwa, a po kilku dekadach – kryzys i rozpad kolejnego państwa nadszarpaneły poziome więzi społeczne, pogłębiły deficyt zaufania do prawa i instytucji państwowych, wzmożyły wzajemną nieufność i strach przed współobywatelami. Katastrofalne skutki wstrząsów polityczno-społecznych wykształciły w wielu Rosjanach silne **obawy przed zmianami**. Władze ZSRR, mimo deklarowanej kolektywności, świadomie podtrzymywały rozdrobnienie społeczne, sprzyjało ono bowiem kształtowaniu lojalności wobec państwa. W prowadzonym od 1989 roku kompleksowym badaniu kondycji rosyjskiego społeczeństwa socjologowie ośrodka Lewada odnotowują, iż w dzisiejszym rosyjskim społeczeństwie przetrwało wiele elementów tożsamości i postaw „człowieka radzieckiego”²⁴. Spuścizną poprzedniego systemu są m.in. podejrzliwość wobec tego, co „odmienne” i „złożone”, nieufność do współobywateli, ale także do władz, bowiem doświadczenia nauczyły Rosjan, iż władze traktują ich przedmiotowo i wykorzystują do własnych celów²⁵. Paradoksalnie, mimo że społeczeństwo darzy władze ograniczonym zaufaniem, zakorzeniona postawa nieufności do współobywateli zwiększa podatność Rosjan na ma-

muje pierwsze miejsce na świecie proporcjonalnie do liczby ludności i drugie miejsce w liczbach bezwzględnych (po Chinach), dane ONZ zawarte w ostatnim raporcie dotyczącym aborcji z 2013 roku, https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/WorldAbortionPolicies2013/WorldAbortionPolicies2013_WallChart.pdf.

²⁴ Projekt ośrodka Lewada „Zwykły człowiek radziecki” prowadzony od roku 1989 do 2004 pod szyldem WCIOM. Najświeższe publikacje z tego cyklu: <http://www.levada.ru/tag/sovetskij-chelovek/>.

²⁵ Przekonanie, że władze kłamią obywatelom, wyraża 52% badanych, 33% uważa, że władze czasami kłamią, a czasami mówią prawdę (jedynie 12% uważa, że władze mówią prawdę). To znacznie wyższy wskaźnik nieufności niż do współobywateli – przekonanie, że kłamią im rodzina, znajomi, otaczający ludzie wyraziło 25% badanych (mówią prawdę – 37%). Sondaż Lewady z 11 lutego 2019, <https://www.levada.ru/2019/02/11/pravda-i-lozh/>.

nipulacje ze strony władz, przynajmniej w takim zakresie, jaki potrzebny jest do utrzymywania władzy²⁶.

Kolejnym utrwalonym problemem jest **słabość instytucjonalna**, pogłębiona w okresie prezydentury Władimira Putina. Chodzi przy tym nie tylko o słabość i fasadowość instytucji politycznych (wyborów, sądownictwa, mediów), lecz także o **ułomność prawa własności jako podstawowej instytucji sprzyjającej podmiotowości obywateli**. Zarówno szeregowy obywatel Rosji, jak i miliarder czy osoba publiczna nie mają gwarancji nienaruszalności swoich praw obywatelskich – prawa własności, wolności osobistej, prawa nietykalności cielesnej. Nie tylko nie są zabezpieczeni przed naruszaniem ich praw, lecz często naruszenia te odbywają się przy wykorzystaniu instytucji państwowych – sądów, służb skarbowych, organów ścigania. Aktywa i wolność tracili zarówno oligarchowie (przypadki Władimira Gusińskiego, Michaiła Chodorkowskiego, Jewgienija Cziczwarkina, Władimira Jewtuszenkowa i in.), jak i szeregowi obywatele, którzy stawali w obliczu wymuszanych przez władze lokalne przesiedleń (program „renowacji” infrastruktury mieszkalnej z lat 60.), bankrutowali po sfinansowanych procesach sądowych, a ich firmy przejmowane były przez powiązane z państwem podmioty²⁷. Przekonanie Rosjan o ułomności rodzimych instytucji przekłada się na niskie zaufanie do nich²⁸. Pogłębia to wspomniane już poczucie bezsilności wobec państwa, które decyduje o zakresie praw jednostki, oraz przekonanie o bezcelowości oporu wobec tej wszechwładnej maszyny.

Elementem słabości instytucjonalnej jest m.in. **niska kultura organizacyjna**. Środowiska, w których istnieje potencjał protestu so-

²⁶ Л. Гудков, *Советский человек...*, *op. cit.*

²⁷ Zob. m.in. *Мнение: сокращение внеплановых проверок повысит комфорт бизнес-среды*, *Известия*, 5.08.2017, <https://iz.ru/628812/2017-08-05/mnenie-sokrashchenie-vneplanovykh-proverok-povysit-komfort-biznes-sredy>.

²⁸ Rosjanie nie ufają zarówno instytucjom państwa (organy ścigania, struktury finansowe), jak i politykom, partiom, związkom zawodowym. Л. Гудков, *Рационализация повседневности...*, *op. cit.*

cialnego, cechuje konserwatyzm i niezdolność do samoorganizacji. Sprawia to, że ich niezadowolenie staje się niezadowoleniem grup słabych i uzależnionych od państwa – pracowników sfery budżetowej, emerytów²⁹. **W Rosji pozostają słabo rozwinięte związki zawodowe i inne instytucje, które w wielu krajach stoją na straży społeczno-ekonomicznych praw obywateli i zagospodarowują niezadowolenie, organizując akcje protestacyjne na większą skalę i podtrzymując ich trwanie.** Stan ten jest spuścizną okresu radzieckiego, kiedy funkcjonujące w zakładach pracy związki zawodowe były całkowicie dyspozycyjne wobec struktur partii i powiązanych z nimi zarządów zakładów. Również dzisiaj największe istniejące w Rosji związki – na czele z Federacją Niezależnych Związków Zawodowych Rosji (FNPR) – uchodzą za organizacje sterowane z Kremla, używane raczej do rozmywania aktywności protestacyjnej niż do obrony praw pracowników³⁰. Zaufaniem obdarza ich jedynie 1/5 społeczeństwa³¹. W Rosji istnieją także niezależne od władz organizacje związkowe, mają one jednak z reguły zasięg lokalny i niewielkie możliwości oddziaływania. W rezultacie, mimo obiektywnie istniejącego w społeczeństwie niezadowolenia z polityki socjalno-ekonomicznej władz, pozostaje ono w większości bierne bądź jest rozładowywane w sytuacjach bytowych, a pojawiające się **protesty mają charakter lokalny (punktowy), spontaniczny i ograniczony w czasie**³².

²⁹ Л. Гудков, *Советский человек...*, *op. cit.*

³⁰ FNPR od 2000 roku oficjalnie współpracuje z prokremlowską partią Jedna Rosja, członkami partii są też wiceprezesi związków. W 2016 roku z list partii do Dumy dostało się 11 przedstawicieli FNPR. FNPR współtworzy proprezydencki Front Narodowy. Związki oficjalnie popierały kandydaturę Putina w wyborach 2012 i 2018, a prominentni członkowie związków krytykowali rosyjską opozycję i brali udział w akcjach prokremlowskiego ruchu Antymajdan. Zob. m.in. В. Козлов, *Расследование РБК: на что живут российские профсоюзы*, РБК, 29.04.2016, <https://www.rbc.ru/investigation/society/29/04/2016/572214189a79477116812c57>. Kolejne duże związki zawodowe SOCPROF również utrzymują partnerstwo z Jedną Rosją i deklarują się jako przeciwnicy akcji protestacyjnych.

³¹ Badanie ośrodka Lewada z 12 października 2017, <https://www.lewada.ru/2017/10/12/institutsionalnoe-doverie-3/>.

³² В.Гельман, *Почему пенсионная реформа не выведет россиян на улицу*, «Ведомости», 29.06.2018. Zob. też: Л. Гудков, *Почему 90% россиян против*

Jednak nawet w sytuacji podjęcia aktywności protestacyjnej **problemem jest niska solidarność i koordynacja pomiędzy różnymi grupami protestu**. Każda z grup skoncentrowana jest na swojej sprawie i nieskłonna do wspierania innych. Panuje wręcz przekonanie, iż aktywność poszczególnych grup stanowi grę o sumie zerowej, bowiem konkurują one między sobą o uwagę i pomoc władz³³. Brak koordynacji daje się zauważyć nawet w ramach jednego problemu – np. podczas protestów przeciwko wyburzaniu bloków z lat 60. (tzw. chruszczówek) w Moskwie niezależnie od siebie protestowało kilka grup, które nie okazywały gotowości do połączenia sił. Osamotnieni w swym proteście byli także organizatorzy najdłuższego strajku w ostatnich latach – kierowcy ciężarówek. Również w sferze protestu politycznego można odnotować głębokie pęknięcia w i tak niewielkim obozie opozycji. Rozproszenie grup protestu jest dodatkowo podsycane przez władze, co można zaobserwować m.in. w kontekście reformy emerytalnej – lojalne wobec władz związki zawodowe FNPR działały na rzecz rozładowania frustracji protestujących i ich odciągania od niezależnych związków czy opozycji.

Z tym wiąże się także **niechęć czy niezdolność grup protestu do rozpatrywania ich problemów jako elementu funkcjonowania całego państwa**. Protestujący najczęściej oczekują jedynie wycinkowego rozwiązania, zaspokajającego ich oczekiwania, nie postulują natomiast zmian systemowych lub wręcz są im niechętni. W Rosji ciągle żywe są obawy przed reformami ustrojowymi czy transformacją państwa, które władze podsycają, argumentując, iż „rewolucyjne” zmiany prowadzą do rozchwiania sytuacji, utraty stabilności, przejścia władzy przez nieobliczalne siły i zapaści państwa (co jest ilustrowane zmanipulowanym obrazem sytuacji na Ukrainie po wydarzeniach na Majdanie). U wielu

пенсионной реформы, а массовых протестов нет, <https://www.levada.ru/2018/09/11/pochemu-90-rossiyan-protiv-pensionnoj-reformy-a-massovyh-protestov-net/>.

³³ Д.Волков, *Не только большие протесты*, «Ведомости», 6.05.2018.

Rosjan nawet krytyczna ocena polityki przywódcy państwa nie przekłada się na postulaty jego dymisji, a tym bardziej głębszej zmiany całego modelu państwa.

Kolejnym długofalowym czynnikiem osłabiającym wykształcenie się w społeczeństwie sformalizowanych i masowych struktur obywatelskich (np. obrony praw majątkowych) jest występująca w rosyjskim systemie władzy możliwość „indywidualnego rozwiązywania” problemów trapiących jednostkę lub przedsiębiorstwo poprzez zawieranie niejawnych, często sprzecznych z prawem, układów z przedstawicielami państwa. **Korupcja stała się w Rosji powszechnym i zwyczajowym mechanizmem rozwiązywania wielu problemów, notabene stwarzanych przez sam system**³⁴. Powszechność korupcji skłania wielu niezadowolonych do sięgnięcia po to rozwiązanie, zamiast angażowania się w akcje protestacyjne, obarczone ryzykiem politycznym i nieobiecujące pożądaných efektów. Można wręcz posunąć się do stwierdzenia, że mimo krytyki pod adresem korupcji wielu Rosjan *de facto* akceptuje ją jako narzędzie szybkiego rozwiązywania wielu problemów, swego rodzaju „drogę na skróty”. Systemowy charakter korupcji ilustruje też fasadowość rosyjskiej konstrukcji formalno-prawnej i odsyła do popularnego aforyzmu autorstwa XIX-wiecznego pisarza Michaiła Sałtykowa-Szczedrina, iż surowość rosyjskiego prawa łagodzona jest przez nieobowiązkowość jego przestrzegania.

³⁴ В. Иноземцев, *Секрет путинского консенсуса*, World Crisis, 12.02.2015, worldcrisis.ru/crisis/1815066?fbclid=IwAR0eKx8ja4AKl0Lti4ZruOA73B1eBtP_G8Q80ipON2Sflqvw8CJB-hejJ2U.

Pisarz Michaił Sałtykow-Szczedrin o Rosji

„Jeśli zapadnę w sen, obudzę się dopiero za sto lat i zapytają mnie – co teraz dzieje się w Rosji, odpowiem: piją i kradną”.

„We wszystkich krajach koleje służą do przemieszczania się, a u nas ponadto do kradzieży”.

„Kiedyż to nasz biurokrata nie był przekonany, że Rosja to tort, do którego można swobodnie podchodzić i nadgryzać?”

„Dużymi literami drukowano jedynie słowa zupełnie nieistotne, a wszystko, co istotne, przedstawiano najmniejszą czcionką”.

II. KROPLA DRAŻY SKAŁĘ: CHARAKTERYSTYKA AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ

Mimo trwałości autorytarnych, paternalistycznych matryc społecznych i niesprzyjających warunków rozwoju aktywności społecznej w okresie rządów Putina, w Rosji stopniowo **narasta kapitał społeczny, okresowo dochodzi też do wzrostu aktywności protestacyjnej**. Poprzedni „karnawał społeczny” przypadł na okres prezydentury Dmitrija Miedwiediewa (2008–2012), który deklarował potrzebę modernizacji kraju, rozszerzenia wolności obywatelskich, humanizacji wielu sfer państwa. Ta „odwilż” dobiegła jednak końca wraz z powrotem na Kreml Władimira Putina. Aspiracje środowisk wielkomiejskich zostały stłumione przez falę represji. Uczestnicy protestów z lat 2011–2012, należący głównie do klasy średniej, zostali ukarani, zastraszeni i napiętnowani jako oderwana od narodu „pięta kolumna”, „zdrajcy” i „amerykańscy agenci”. Z kolei sama idea protestu przeciwko Kremlowi – zdyskredytowana, do czego walenie przyczyniła się aneksja Krymu, która ukróciła wszelkie dyskusje o rozwoju Rosji w kierunku liberalno-demokratycznym oraz spowodowała konsolidację większości społeczeństwa wokół Kremla. Dodatkowo do angażowania się w protesty zniechęcała Rosjan agresywna narracja antyukraińska, przedstawiająca społeczny zryw na kijowskim Majdanie jako działanie inspirowane przez siły zewnętrzne i nieuchronnie prowadzące do anarchii i rozpadu państwa³⁵. W aktywnych środowiskach społecznych, które wcześniej wyrażały aspiracje i nadzieje na przemiany, na kilka lat zapanowała apatia i zniechęcenie.

Od końca 2015 roku można zaobserwować powrót protestów społecznych. Pierwszym protestem na dużą skalę, mającym charakter ekonomiczny, była akcja kierowców ciężarówek przeciwko wprowadzeniu opłat drogowych (system „Platon”). Protest objął 40 regionów Rosji, skupił tysiące przewoźników drogowych i trwał ponad rok. W kolejnych latach w różnych miastach Rosji wybucha-

³⁵ Д.Волков, *op. cit.*

ły protesty rolników, nauczycieli, przeciwników wyburzania bloków z lat 60., oszukanych klientów firm deweloperskich i banków, wreszcie akcje polityczne skupiające od kilkunastu do kilkudziesięciu tysięcy uczestników, organizowane przez Aleksieja Nawalnego czy protesty w Inguszetii przeciwko zmianie granicy z Czechenią. Największymi akcjami roku 2018 były protesty przeciwko problemom środowiskowym, powodowanym przez przeciążone i nieodpowiednio zabezpieczone składowiska odpadów komunalnych oraz wiece przeciwko wydłużeniu wieku emerytalnego³⁶. **Rozszerzeniu uległa geografia protestu:** o ile wcześniej większość akcji odbywała się w Moskwie, Petersburgu i kilku regionalnych stolicach, o tyle obecnie ich zasięg objął większość dużych rosyjskich miast i dotarł na Kaukaz Północny³⁷. W gronie uczestników dokonuje się też **wymiana generacyjna**, co jest widoczne zwłaszcza podczas akcji opozycyjnych Aleksieja Nawalnego.

Powodem reaktywacji protestów jest kumulacja problemów, dotykających bezpośrednio większość obywateli – spadek realnych dochodów³⁸ powiązany ze wzrostem różnego rodzaju opłat i quasi-podatków, nasilenie problemów ekologicznych (i zdrowotnych), wydłużenie wieku emerytalnego, odsuwające o pięć lat możliwość odejścia z pracy, a dla części obywateli – łączenia emerytury z dodatkowym zarobkowaniem. Dodatkową pobudką do protestowania mogło być **zacieranie się w pamięci ostrej reakcji władz na akcje protestacyjne z lat 2011–2012**. Protestują-

³⁶ Zob. J. Rogoża, *Protesty przeciwko reformie emerytalnej w Rosji*, „Analizy OSW”, 25.07.2018, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2018-07-25/protesty-przeciwko-reformie-emerytalnej-w-rosji>, oraz J. Rogoża, *Śmierdząca sprawa...*, op. cit.

³⁷ М. Завадская, *Протесты как новая нормальность*, Riddle, 27.09.2018, <https://www.ridl.io/ru/protesty-kak-novaja-normalnost/>

³⁸ Spadek dochodów Rosjan w ciągu ostatnich pięciu lat szacowany jest na ponad 12%, a głównymi przyczynami są stagnacja gospodarcza (wyczerpanie modelu surowcowego), zachodnie sankcje po aneksji przez Rosję Krymu oraz kontr-sankcje rosyjskie. Szerzej: *Putin po raz czwarty*. [seria Raport OSW], Warszawa, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2018, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_pl_putin_net.pdf.

cy coraz częściej znajdują **sojuszników wśród samorządowców i przedstawicieli władz lokalnych**, co wynika zarówno ze zdobywania mandatów radnych przez niezależnych aktywistów, jak też z większego zrozumienia władz lokalnych w kwestii np. problemów środowiskowych, powodowanych przez odgórne decyzje władz regionu bądź kraju³⁹.

Z każdym kolejnym rokiem rośnie też świadomość prawna działaczy obywatelskich, w tym organizatorów i uczestników protestów ulicznych. Wraz z zaostrzaniem przez władze przepisów dotyczących zgromadzeń⁴⁰ organizatorzy rozpowszechniają wśród potencjalnych uczestników informacje o ich prawach oraz o obowiązkach funkcjonariuszy służb porządkowych (np. prawo do wylegitymowania policjanta), o tym, jak należy się zachować w przypadku zatrzymania, podczas rewizji policji w mieszkaniu, jak napisać skargę i o jaką pomoc prawną można wystąpić. W sukurs protestującym przychodzą organizacje prowadzące monitoring naruszeń prawa do pokojowych zgromadzeń oraz kształtujące obrońców obywatelskich⁴¹.

Protesty są skupiającym uwagę medialną, lecz daleko niejedynym polem aktywności społecznej niekontrolowanej przez państwo.

³⁹ W pomoc kierowcom ciężarówek angażował się Ilja Jaszyn, opozycjonista i szef rady dzielnicy Krasnosielskaja w Moskwie. Z kolei protesty ekologiczne poparło kilku przedstawicieli władz lokalnych obwodu moskiewskiego, m.in. wywodzący się z partii komunistycznej mer Wołokołamska Piotr Łazariew i starosta rejonu sierpuchowskiego Aleksandr Szeszun.

⁴⁰ Zob. J. Rogoża, *Restrykcje kontra protesty: władze Rosji utrudniają aktywność opozycyjną*, „Analizy OSW”, 25.07.2012, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-07-25/restrykcje-kontra-protesty-wladze-rosji-utrudniaja-aktywnosc>

⁴¹ Za najlepsze źródło informacji o zatrzymaniach podczas wieców uchodzi obecnie OWD-Info - projekt, który zrodził się w stowarzyszeniu Memoriał i wzorowany był na „Kronice Wydarzeń Bieżących”, biuletynie radzieckich dysydentów wydawanym w latach 1960–1980. Z kolei Centrum Sacharowa i organizacja „Rosja za kratami” (Русь Сидящая) powołały Szkołę Obrońcy Obywatelskiego, która od kilku lat kształci tzw. obrońców publicznych, mających prawo uczestniczyć w procesach sądowych i udzielać pomocy oskarżonym. Te i podobne projekty finansowane są zarówno z zagranicznych grantów, jak i metodą crowdfundingu.

Mapa 1. Protesty o charakterze politycznym w latach 2015–2018

○ Regiony odwiedzone przez Aleksieja Nawalnego (w trakcie przedwyborczego tournée)

● Miasta, w których odbywały się protesty i szacunkowa liczba ich uczestników

Moskwa – 30 tys.

Petersburg – 10 tys.

Jekaterynburg – 5 tys.

Nowosybirsk – 4 tys.

Perm – 3 tys.

Saratów – 3 tys.

Samara – 2 tys.

Niżny Nowogród – 3 tys.

Wołgograd – 2 tys.

Woroneż – 2 tys.

Omsk – 2 tys.

Czelabiński – 2 tys.

Ufa – 1,5 tys.

Irkućsk – 1,3 tys.

Iżewsk – 1,2 tys.

Krasnodar – 1 tys.

Chabarowski – 1 tys.

Czeboksary – 1 tys.

Smoleńsk – 1 tys.

Togliatti – 1 tys.

Kaliningrad – 600

Uljanowski – 550

Komsomolsk nad Amurem – 500

Czerepowiec – 500

Magnitogorsk – 500

Kirow – 400

Twer – 400

Riazań – 400

Pietrozawodsk – 400

Niżny Tagił – 300

Orzeł – 300

Syktwykar – 300

© OSW / Mirosław Marciński

- Soczi - 300
- Jużnosachalińsk - 200
- Stawropol - 200
- Jakuck - 50

Najważniejszy proces ostatniej dekady to rozszerzająca się na kolejne grupy społeczne i regiony umiejętność podejmowania działań zbiorowych w obronie praw obywatelskich – nie tylko politycznych, lecz także własnościowych, socjalnych i in. W ostatniej dekadzie, zwłaszcza w większych miastach Rosji, powstało i rozwinęło się wiele oddolnych inicjatyw i projektów charytatywnych (wspieranie osób chorych, dzieci, schronisk dla zwierząt itd.), miejskich, ekologicznych, edukacyjnych, historycznych, turystycznych, powstały liczne biznesowe start-upy, a także projekty polityczne zajmujące się obserwacją wyborów, prowadzące monitoring praw obywatelskich, nagłaśniające przypadki korupcji. W wielu sprawach o zasięgu lokalnym takie grupy zdolne są do podejmowania zorganizowanych akcji i osiągnięcia zamierzonych celów⁴². Powstałe wokół tych projektów aktywne społeczności często angażują się w więcej niż jedną inicjatywę; np. w okresie wyborczym rejestrują się jako obserwatorzy, a w pozostałym czasie – realizują inicjatywy edukacyjne czy charytatywne⁴³. **Działalność nakierowana nie tylko na obronę własnych interesów, lecz oferująca bezinteresowną pomoc obcym osobom, stanowi w Rosji pewne *novum*** i wyłom w rozpowszechnionych postawach atomizacji, wzajemnej nieufności i zero-jedynkowego postrzegania interesu społecznego („mój zysk to twoja strata”)⁴⁴.

⁴² Zob. А. Скрыльников, *Как жители Гагаринского района борются с московскими властями*, МБХ Медиа, 7.02.2019, <https://mbk.news/suzhet/kak-zhitel/>. W 2013 roku mieszkańcy dzielnicy założyli stowarzyszenie, któremu udało się zablokować budowę centrum handlowego i ok. 20 innych projektów budowlanych i transportowych. Dzielnica ta jest w sensie aktywności obywatelskiej wzorcowa – jest zwarcie zamieszkiwana przez pracowników akademickich i wysoko wykwalifikowanych specjalistów, a w wyborach do rady dzielnicy w 2017 roku opozycja odniosła pełne zwycięstwo – partia Jabłoko zdobyła 100% mandatów.

⁴³ Zob. badanie Jana M. Dollbauma z Uniwersytetu w Bremie, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14742837.2018.1483228>.

⁴⁴ Zob. m.in. wykład prof. Grigorija Judina z Moskiewskiej Wyższej Szkoły Nauk Społeczno-Ekonomicznych o utrwalonych postawach atomizacji i nieufności, *Кто мы – индивидуалисты или коллективисты?*, Lenta.ru, 30.11.2018, <https://lenta.ru/articles/2018/11/30/collective>.

Jednym z przejawów oddolnych procesów w sferze edukacyjno-ideologicznej jest **kształtowanie się tzw. drugiej pamięci** – wzrostu zainteresowania Rosjan historiami rodzinnymi, lokalnymi, często odsłaniającymi trudne karty historii ZSRR i Rosji, co kontrastuje z tzw. pierwszą pamięcią – ideologiczną „historią chwały i zwycięstw” pisaną przez władze⁴⁵. Jednym z przykładów tego zainteresowania jest projekt „Ostatni adres”, w ramach którego w wielu miastach Rosji upamiętniane są miejsca zamieszkania ofiar represji politycznych (na domach zamieszczane są tabliczki z informacją o danej osobie). Ważną rolę w kształtowaniu się „drugiej pamięci” odegrał mieszkaniec Tomska Denis Karagodin, któremu po kilku latach starań udało się zidentyfikować wszystkich funkcjonariuszy NKWD, którzy przyczynili się do skazania i rozstrzelania jego pradziadka – tomskiego chłopca, uznanego w 1937 roku za japońskiego szpiega. Opublikowana w Internecie przez Karagodina historia uruchomiła falę podobnych publikacji, w których ludzie dzielili się historiami rodzinnymi, opowiadali o represjonowanych przodkach, ale także o katach i donosicielach.

Ciekawym efektem rozbudzenia społecznego stał się **wzrost zainteresowania udziałem w strukturach samorządowych**. W wyborach do samorządu Moskwy w 2017 roku po raz pierwszy startowała duża liczba kandydatów niezależnych, którzy uzyskali ok. 15% mandatów. Samorządy nie mają w Rosji większych uprawnień czy budżetu, jednak aktywność niezależnych radnych w Moskwie pokazała, iż praca w radach dzielnic może stanowić dobrą szkołę obywatelskości, a radni mogą uzyskać wpływ na szereg spraw lokalnych i ograniczyć skalę nadużyć ze strony urzędu miasta czy jego dzielnicowych struktur wykonawczych⁴⁶.

⁴⁵ Комитет Гражданских Инициатив, *Какое прошлое нужно будущему России?*, <https://komitetgi.ru/service/Презентация.pdf>.

⁴⁶ *Независимые муниципальные депутаты*, „Deutsche Welle”, 25.10.2019, <https://www.dw.com/pl/независимые-муниципальные-депутаты-чего-они-добились-за-год-в-москве-25102018/av-46048941>.

Mapa 2. Protesty ekonomiczne

- 2015–2018 Moskwa – niezbyt liczne (kilkadziesiąt do kilkuset uczestników), lecz regularne akcje kredytobiorców walutowych
- 2016 Krasnodar – akcja rolników w proteście przeciwko polityce banków i dużych holdingów rolnych
- 2015–2017 Moskwa, Petersburg, Dagestan – protesty kierowców ciężarówek przeciwko systemowi „Platon” (nowy zwiększony system opłat drogowych)
- 2017–2018 Moskwa – protesty przeciwko burzeniu bloków z lat 60. i przesiedlaniu mieszkańców. największy protest – 20 tys. (Moskwa, maj 2017)
- 2018 obwód moskiewski (Wołokołamsk, Kołomna, Klin i in.) – protesty przeciwko wysypiskom śmieci, największa akcja – 7 tys. (Wołokołamsk, marzec 2018)

o 2018 (czerwiec–wrzesień), ok. 100 miast Rosji –

protesty przeciwko wydłużeniu wieku emerytalnego i szacunkowa liczba uczestników, w tym m.in.:

Moskwa – 12 tys.	Kursk – 2 tys.	Tiumeń – 500	Wołgograd – 100
Petersburg – 7 tys.	Wołgodońsk – 1,5 tys.	Briańsk – 500	Chanty-Mansyjsk – 100
Omsk – 7 tys.	Siewierodwińsk – 1 tys.	Archangielsk – 300	
Samara – 5 tys.	Nowoczerkask – 1 tys.	Kaliningrad – 200	
Jekaterynburg – 3 tys.	Togliatti – 700	Niżny Tagił – 150	

Rozwojowi wymienionych inicjatyw sprzyja **dynamicznie rozwijający się rynek crowdfundingu** – finansowania projektów poprzez pozyskiwanie wpłat od sympatyków danego projektu (z reguły dużej liczby drobnych kwot). W 2017 roku wartość środków przekazanych tą metodą wzrosła prawie dwukrotnie w stosunku do poprzedniego roku⁴⁷. Dla wielu inicjatyw crowdfunding staje się jedyną metodą finansowania działalności, również w sytuacji represji ze strony państwa⁴⁸. U podstawy organizacji prawie wszystkich inicjatyw obywatelskich, w tym protestacyjnych, leżą **nowoczesne technologie, m.in. dostępność Internetu i smartfonów**. Dostęp do Internetu obejmuje dzisiaj niemal cały kraj i prawie wszystkie grupy wiekowe i dochodowe⁴⁹; znamienne, iż nawet w rodzinach o niskich dochodach, zamieszkałych na prowincji, wydatki na Internet stały się żelazną pozycją w domowym budżecie. Mimo wprowadzanych przez władze barier (zob. rozdz. I.2.) Internet od lat jest w Rosji szkołą obywatelskości, umożliwiającą omijanie wielu ograniczeń stosowanych przez władze wobec aktywności społecznej i politycznej⁵⁰. W sytuacji problemowej ułatwia on znalezienie potrzebnych informacji, „to-

⁴⁷ Według Centralnego Banku Rosji wartość przekazów w 2017 roku wyniosła 11 mld rubli (165 mln USD), w porównaniu z 6 mld rubli w 2016 (90 mln USD). Bank prognozuje, że w ciągu pięciu lat wartość tego typu transakcji wyniesie 1 bln rubli (15 mld USD), <http://www.banki.ru/news/lenta/?id=10359372>.

⁴⁸ Jedną z akcji crowdfundingowych była zbiórka na rzecz opozycyjnego tygodnika „The New Times”, wobec którego sąd zasądził karę w wysokości 22 mln rubli (330 tys. USD) za niedotrzymanie terminu złożenia sprawozdania finansowego. Była to najwyższa w historii Federacji Rosyjskiej kara nałożona na redakcję. Wywołało to oburzenie społeczne. W rezultacie, w ciągu czterech dni metodą crowdfundingu zebrano sumę przekraczającą zasądzoną karę. Była to jedna z kilku podobnych akcji w ostatnim czasie, szerzej zob. K. Мартынов, *Ликвидационные штрафы*, «Новая газета», 27.10.2018, <https://www.novay-agazeta.ru/articles/2018/10/27/78373-likvidatsionnye-shtrafy>.

⁴⁹ Wiosną 2018 roku liczba użytkowników rosyjskiego segmentu Internetu powyżej 18 lat osiągnęła 74,7 mln osób, tj. o 4,3 mln więcej niż w 2017. Zob. *Интернет в России: динамика проникновения*, <https://fom.ru/SMI-i-internet/13999>.

⁵⁰ J. Rogoża, *Internet w Rosji: kolebka społeczeństwa obywatelskiego*, „Kommentarze OSW”, nr 72, 21.03.2012, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_72.pdf.

warzyszy niedoli” i sojuszników, pozyskanie środków, stworzenie sieci wzajemnego wsparcia i organizację akcji⁵¹.

Opisane procesy są oznaką powolnych, lecz widocznych zmian świadomościowych w części społeczeństwa, przede wszystkim wśród mieszkańców dużych miast. Zarysowujące się zmiany postaw społecznych są rejestrowane również w najnowszych badaniach Komitetu Inicjatyw Obywatelskich, znanego z trafnych prognoz dotyczących poprzedniego zrywu społecznego (2011–2012)⁵². Badacze zaobserwowali **rosnące zapotrzebowanie Rosjan na zmiany**, choć jednocześnie odnotowali, że towarzyszą temu nierealistyczne założenia, iż zmiany te mają przynieść szybką poprawę sytuacji. Zauważyli, że Rosjanie **coraz rzadziej uznają silną władzę za remedium** (7%), coraz częściej pojawia się natomiast **zapotrzebowanie na większą sprawiedliwość** (80%) rozumianą nie tylko jako wsparcie socjalne i wyrównanie poziomu życia, lecz także jako równość wszystkich obywateli wobec prawa. Wędlug badań Rosjanie czują rosnącą alienację wobec władz, a jako rozwiązanie widzą przeciwstawianie państwu siły zbiorowości, złączonej wspólnym interesem lub problemem. Wreszcie, wyraźnie zmieniło się **postrzeganie przez respondentów własnej sprawczości**: 94% badanych przypisuje sobie odpowiedzialność i wpływ na dokonujące się wydarzenia, a jedynie 6% – czynnikom zewnętrznym. Duża część badanych wyraziła też przekonanie, iż należy zacząć od zmieniania własnej mentalności⁵³. Badacze

⁵¹ Organizatorzy i uczestnicy protestów z reguły kontaktują się za pośrednictwem tematycznych grup w serwisach społecznościowych, w tym szyfrowanych, np. Telegram czy Signal. Przykładowo, w okresie protestów ekologicznych w obwodzie moskiewskim w sieci Telegram powstały liczne grupy poświęcone problemom z wysypiskami w poszczególnych miejscowościach, zawierające nie tylko informacje organizacyjne, ale też linki do tekstów o tematyce ekologicznej, doniesienia o decyzjach władz, porady itd.

⁵² Комитет Гражданских Инициатив, *Признаки изменения общественных настроений и их возможные последствия*, 11.10.2018, <https://komitetgi.ru/news/news/3902/>.

⁵³ Tej odpowiedzi udzieliło ok. 30% badanych, znacznie więcej niż postulujących zmiany w konkretnych problematycznych sferach życia – służbie zdrowia, edukacji, korupcji i in. *Ibidem*.

zastrzegli, że do formułowania twardych wniosków o zmianie postaw społecznych potrzebne są dalsze obserwacje i analizy, jednak skonstatowali, iż utajone dotąd zmiany świadomościowe zaczynają powoli przybierać otwarte formy.

III. ROSJA PUTINA: BARIERY DLA PRZEMIAN SPOŁECZNYCH

Rozwój i potencjalna autonomizacja społeczeństwa są przez władze zasadnie postrzegane jako zagrożenie dla istniejącego systemu władzy, w którym obowiązują podporządkowanie społeczeństwa i jednostki państwu, brak kontroli społecznej nad rządzącymi, samowola i bezkarność administracji. Dlatego **rządzący prewencyjnie uderzają w mechanizmy samoorganizacji społecznej, ilekroć te zaczynają krzepnąć**⁵⁴. Władze podejmują zarówno bezpośrednie działania represyjne, nakierowane na ukaranie aktywnych oponentów i zastraszenie pozostałych, jak i działania na rzecz reanimacji tradycyjnej rosyjskiej kultury społecznej, przewidującej subordynację społeczeństwa wobec państwa.

Po okresach rozbudzenia społecznego następowała ze strony władz fala restrykcji i ograniczeń swobód obywatelskich zarówno na płaszczyźnie ustawodawczej, jak i w postaci represji wymierzonych w konkretne osoby. Po protestach lat 2011–2012 i powrocie na Kreml Władimira Putina władze wprowadziły obostrzenia dotyczące wielu sfer życia publicznego – funkcjonowania organizacji pozarządowych (ustawowo wprowadzono status agenta zagranicznego), wolności wypowiedzi (ograniczenia dla blogerów, status agenta zagranicznego dla mediów, szeroka interpretacja przepisów antyekstremistycznych w Internecie), wolności zgromadzeń (utrudnienia w organizacji wieców, zaostrenie odpowiedzialności administracyjnej i finansowej, masowe zatrzymania) i wielu innych⁵⁵. Wobec polityków opozycji i działaczy broniących praw majątkowych i in. nasilono szykany i represje, których najbardziej drastycznym przejawem było zabójstwo Borysa Niemcowa pod murami Kremla. Uderzano przy

⁵⁴ Т. Ворожейкина, *Развилки истории...*, op. cit.

⁵⁵ Szerzej zob. K. Chawryło, M. Domańska, *Obcy wśród swoich. Organizacje pozarządowe w Rosji*, „Komentarze OSW”, nr 184, 29.09.2015, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_184.pdf.

tym nie tylko w środowiska antykremlowskie i liberalne, lecz w wiele grup aktywnych, dobrze zorganizowanych i zdolnych do podejmowania oddolnych, autonomicznych działań. **Całokształt działań władz po powrocie Władimira Putina na Kreml poważnie podniósł koszty bycia w opozycji i prowadzenia działalności wymykającej się kontroli władz.**

Ciosem w zinstytucjonalizowaną aktywność obywatelską była ustawa nadająca status **agenta zagranicznego** za pobieranie pomocy finansowej z zagranicy. Wprowadziła ona poważne utrudnienia w działalności NGO ze statusem agenta zagranicznego, które poddawane są regularnym, wyczerpującym kontrolom administracyjno-finansowym i karane wysokimi grzywnami za najmniejsze uchybienia. *Notabene*, na listę „agentów” trafiły najważniejsze rosyjskie organizacje pozarządowe zaangażowane w obronę praw człowieka⁵⁶. W roku 2017 status agenta zagranicznego rozszerzono na media⁵⁷. Z kolei wprowadzenie statusu **organizacji niepożądaney** dla zagranicznych (*de facto* zachodnich) organizacji, które władze uznają za „zagrożenie dla porządku konstytucyjnego”, i natychmiastowe usunięcie takich organizacji z kraju skutkowało **wyrugowaniem z Rosji największych organizacji donatorskich, wspierających rosyjski trzeci sektor**, m.in. National Endowment for Democracy, Open Society Foundation (George Soros), Otwarta Rosja (Michaił Chodorkowski) czy European Platform for Democratic Elections. Wiele organizacji pozarządowych, w obawie przed otrzymaniem statusu agenta, przeszło na nieformalne rozliczenia gotówkowe z organizacjami donatorskimi z zagranicy, co wystawia je na różnorakie ryzyka. Jednak rosyjskie władze mogą uzyskiwać dostęp również do ta-

⁵⁶ W grudniu 2018 roku prowadzony przez Ministerstwo Sprawiedliwości rejestr organizacji ze statusem agenta zagranicznego liczył 71 organizacji, w tym tak znane jak Memoriał, Centrum Sacharowa, Moskiewska Grupa Helsińska, Moskiewska Szkoła Edukacji Obywatelskiej, fundacje Gołos i Dynastia, ośrodek badania opinii Lewada i in., szczegóły: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>.

⁵⁷ Otrzymały go Głos Ameryki oraz Radio Swoboda, finansowane przez Kongres USA. Status ten zamyka im wstęp do Dumy i Rady Federacji.

kich informacji, w związku z przystąpieniem w 2018 roku Rosji do międzynarodowego systemu automatycznej wymiany informacji podatkowych BEPS⁵⁸. **Działania władz uderzyły w możliwości finansowe niezależnych NGO, pozbawiając je znacznej części środków zagranicznych, ale także korporacyjnych środków rosyjskich**, rosyjski biznes uznał bowiem wspieranie organizacji o statusie agenta zagranicznego za ryzyko polityczne. Od czasu wdrożenia opisywanych zmian cały szereg NGO przestał istnieć, a wiele organizacji znalazło się w rejestrze agentów i przeznaczają dużą część wysiłków i środków nie na działalność statutową, lecz na obronę swoich interesów w sądzie czy na prowadzenie rozbudowanej księgowości.

Również **prawo do zgromadzeń (w tym możliwość organizowania protestów ulicznych) poddawane jest kolejnym ograniczeniom**. W 2012 roku zastrzono kary za udział w „nielegalnych” protestach, jednocześnie ograniczając możliwości organizacji legalnej akcji. Formalnie inicjatywy uliczne nie wymagają zgody władz lokalnych, a jedynie muszą być z nimi konsultowane, faktycznie jednak władze często odmawiają opozycji „uzgodnienia” wieców w centrum miast (zwłaszcza w Moskwie i Petersburgu), wskazując w zamian odległe od centrum lokalizacje. Marsze organizowane w centrum miasta stają się w ten sposób „nielegalne”, a ich organizatorom stawia się zarzuty administracyjne – Aleksiej Nawalny był w ten sposób wielokrotnie skazywany na karę aresztu. W grudniu 2018 roku przyjęto ustawę zaostrzającą odpowiedzialność karną i administracyjną wobec organizatorów nielegalnych zgromadzeń, w których udział biorą osoby niepełnoletnie – co można określić jako „lex Nawalny”, bowiem młodzież licealna czy nawet szkolna stanowi znaczny odsetek uczestników wieców organizowanych przez opozycjonistę.

⁵⁸ Zob. *Россия присоединилась к международному обмену налоговой информацией*, ТАСС, 31.12.2017, <https://tass.ru/ekonomika/4854332>.

Kolejnym nagminnie **stosowanym instrumentem penalizowania niekontrolowanej aktywności, zwłaszcza w Internecie, są oskarżenia o działalność ekstremistyczną** i wzniecanie nienawiści, stanowiące odwołania do art. 280 (nawoływanie do ekstremizmu) i 282 kodeksu karnego (wzniecanie nienawiści). Po 2012 roku zaobserwowano wyraźny wzrost liczby stawianych z tych artykułów zarzutów oraz wyroków, m.in. za publikacje krytykujące politykę Rosji wobec Ukrainy, aneksję Krymu, a także „obrażające uczucia osób wierzących”⁵⁹. Znamienne, iż większość zarzutów i wyroków dotknęła użytkowników, którzy nie tyle publikowali własne treści, ile repostowali informacje i memy innych użytkowników (m.in. z Ukrainy). Identyfikacja tych użytkowników i postawienie im zarzutów możliwe były dzięki współpracy firm świadczących usługi internetowe z organami ścigania. Z kolei Służba Nadzoru w Sferze Telekomunikacji (Roskomnadzor) od 2012 roku ma możliwość blokowania stron www, uznawanych za dopuszczające się naruszenia prawa. Jak wynika z raportu organizacji Agora, liczba blokowanych stron z roku na rok rośnie – w 2018 roku zablokowano 662,8 tys. stron, a **władze mają obecnie realne możliwości ograniczania rozprzestrzeniania informacji w Internecie**⁶⁰. Forsują one kolejne inicjatywy ustawodawcze, nakładające ograniczenia na aktywność w sieci. W marcu br. uchwalone zostały ustawy wprowadzające kary za publikację tzw. fake news oraz informacji, które obrażają

⁵⁹ W 2012 roku z oskarżenia o ekstremizm wydano 103 wyroki, w 2013 – 226, w 2014 – 132, a w 2015 – 203. Dla przykładu, w 2016 roku na 2 lata i 3 miesiące kolonii skazano Andrieja Bubiejewa za „nawoływanie do ekstremizmu” – przedruk artykułu prasowego *Krym to Ukraina*. Głośny był także przypadek Władimira Łuzgina z Permu, którego sąd skazał na grzywnę 200 tys. rubli (3 tys. USD) za „rozpowszechnianie kłamliwych informacji o działalności ZSRR podczas II wojny światowej” – bloger przedrukował na swojej stronie artykuł informujący, iż we wrześniu 1939 roku ZSRR wraz z III Rzeszą napadły na Polskę. Liczby skazanych w ostatnich latach rosną: z artykułu 282 w 2016 roku skazano 502 osoby, w 2017 – 572 osoby, z art. 280: w 2016 – 143 osoby, w 2017 – 170 osób. Zob. Официальная статистика правоприменения в сфере борьбы с экстремизмом за 2017 год, <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2018/04/d39283/>.

⁶⁰ Доклад Международной Агоры Свобода интернета 2018: делегирование репрессий, <https://meduza.io/static/0001/Свобода-интернета-2018.pdf>.

moralność publiczną i okazują brak szacunku dla przedstawicieli państwa i symboli państwowych (szerokie definicje tych pojęć umożliwiają rozszerzenie szykan na krytyków władz). W listopadzie br. wejdzie w życie ustawa o tzw. **autonomicznym Runecie**, która zakłada tworzenie infrastruktury zabezpieczającej funkcjonowanie rosyjskich serwisów internetowych w przypadku ich odłączenia od serwerów zagranicznych⁶¹.

Ograniczenia prawne wobec oponentów Kreml uzupełniają różnego rodzaju represjami. Kreml dysponuje de facto współczesną „opryczniną”⁶², złożoną z rozbudowanego aparatu służb specjalnych, organów porządkowych i różnego rodzaju służb i agencji, zdolnych do neutralizacji dowolnego oponenta, z zachowaniem formalnych pozorów prawnych. W ostatnich latach znacząco wzrosły nakłady na struktury siłowe, odpowiedzialne za utrzymanie porządku publicznego. W 2016 roku powstała, na bazie Wojsk Wewnętrznych MSW, nowa formacja porządkowa – Federalna Służba Wojsk Gwardii Narodowej Federacji Rosyjskiej (Rosgwardia), podporządkowana bezpośrednio prezydentowi, na czele której stoi zaufany b. szef ochrony Putina gen. Wiktor Zołotow. To właśnie Rosgwardia, w tym wchodzący w jej skład OMON, najczęściej kierowana jest do pacyfikowania wieców opozycji i często stosuje niewspółmierną siłę wobec uczestników. W 2015 roku dokonano rozszerzenia uprawnień Federalnej Służby Bezpieczeństwa – zyskała ona m.in. prawo użycia broni podczas akcji masowych, rewizji w mieszkaniach prywatnych, gromadzenia danych biometrycznych obywateli⁶³. obrońcy praw człowieka zwracają uwagę, iż zmiany ustawodawcze najczęściej

⁶¹ Zob. M. Domańska, *Rosja: zaostrenie cenzury w Internecie*, „Analizy OSW”, 13.03.2019, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-03-13/rosja-zaostrenie-cenzury-w-internecie>.

⁶² W nawiązaniu do stworzonego przez cara Iwana Groźnego w XVI wieku i jemu bezpośrednio podporządkowanego wojska, służącego do wymuszania posłuszeństwa za pomocą terroru.

⁶³ Ю. Минеева, *Госдума разрешила ФСБ стрелять по толпе, женщинам и детям*, «Новая газета», 22.12.2015, <https://www.nowayagazeta.ru/article-2015/12/22/66902-novy-171-zakon-sadistov-187>.

sankcjonują już stosowane praktyki, a jednocześnie odnotowują tendencję wzrostową aresztowań o podłożu politycznym czy rewizji w mieszkaniach prywatnych⁶⁴. Pewnym *novum* ostatnich lat stał się stosowany przez władze „**outsourcing przemocy**”. Do fizycznych ataków na opozycję używane były „siły hybrydowe” formalnie niepodlegające Kremlowi, w tym formacje kozackie lub nacjonalistyczno-imperialistyczne bojówki (formalnie legalne organizacje społeczne), takie jak Ruch Narodowyzwolenczy (NOD) deklarujący sprzeciw wobec „kolorowych rewolucji” i opozycji czy ruch SERB (South-Eastern Radical Block) zaangażowany we wspieranie separatystów na południowo-wschodniej Ukrainie⁶⁵.

Władze uzupełniają represje przez zmasowany **przekaz propagandowy, skierowany na wytworzenie w społeczeństwie negatywnej konsolidacji opartej na obrazie wroga zewnętrznego** (Zachód) oraz wewnętrznego (oponenci władz, „nieojalni” wobec ojczyzny) i dyskredytację wszelkich strategii i programów, alternatywnych wobec kremlowskich. Przekaz ten tworzony i rozpowszechniany jest przez całą sieć realizatorów (zob. pojęcie „smysłowików”, rozdz. I), poczynając od komentatorów państwowych najważniejszych stacji telewizyjnych, przez liczne grono dziennikarzy i publicystów, nie zawsze otwarcie działających na zlecenie władz, aż po rzesze bezimiennych „trolli”⁶⁶.

Władze uderzyły także w kolejną aktywną grupę społeczną, daleką wprawdzie od demokratycznej opozycji, niemniej dobrze zorganizowaną, zdolną do podejmowania samodzielnych akcji, często

⁶⁴ Raport organizacji Agora z marca 2018, <https://www.bbc.com/russian/features-43576137>.

⁶⁵ NOD zaśląnął m.in. z zaatakowania środkiem chemicznym opozycjonisty Aleksieja Nawalnego (któremu groziła utrata wzroku), pisarki Ludmiły Ulickiej itd. Formacje kozackie i NOD atakowały uczestników zwołanej przez Nawalnego demonstracji 12 czerwca 2017 roku.

⁶⁶ Administracja Prezydenta opłacała m.in. popularnych blogerów w zamian za zamieszczanie przez nich korzystnych dla władz treści, zob. m.in. https://www.gazeta.ru/politics/2012/02/06_a_3990869.shtml.

wyszkoloną bojowo – środowisko **etnicznych nacjonalistów**⁶⁷. Wcześniej władze wykorzystywały je do tworzenia ideologicznej przeciwwagi dla liberalnej opozycji czy wręcz do fizycznych ataków na opozycyjnych aktywistów. Jednak w okresie prezydentury Miedwiediewa w środowiskach etnicznych nacjonalistów wyraźnie eskalowały nastroje antykremlowskie i antyputinowskie: na powiązanych z nimi portalach internetowych władze coraz częściej określano mianem „wrogów Rosji”, zarzucano im czerpanie korzyści z wpuszczania do kraju nadmiernej liczby migrantów, a podczas nacjonalistycznych Rosyjskich Marszów wznoszono hasła „Rosja bez Putina”. Po aneksji Krymu i agresji Rosji na Ukrainę wschodnią organy ścigania wyraźnie zaostrzyły prześladowania środowisk nacjonalistycznych, zwłaszcza tych, które nie wyrażały poparcia dla polityki Kremla wobec Ukrainy, w tym projektu „Noworosja”. Liczne sprawy karne, wyroki pozbawienia wolności dla liderów (Aleksandr Biełow-Potkin, Dmitrij Diomuszkin, Dmitrij Bobrow, Nikołaj Bondarik i in.) i wielu szeregowych członków, różnorakie formy presji i prześladowań **doprowadziły do marginalizacji czy wręcz rozbicia środowisk nacjonalistycznych**⁶⁸. Liczebność organizowanych przez nacjonalistów tzw. Rosyjskich Marszów znacząco spadła, liczba przeprowadzanych przez nich akcji i „rajdów” została sprowadzona do minimum, a najpopularniejszy nacjonalistyczny portal „Sputnik i Pogrom” zawiesił działalność z uwagi na blokadę Roskomnadzoru, ale także – na kryzys całego środowiska. Działalność kontynuują natomiast lojalne wobec władz organizacje nacjonalistów o światopoglądzie imperialnym, popierające politykę Kremla wobec Ukrainy i Zachodu i używane do atakowania oponentów władz (m.in. wspomniane wyżej NOD i SERB).

⁶⁷ Szerzej: J. Strzelecki, *Rosyjski nacjonalizm trzy lata po aneksji Krymu*, „Komentarze OSW”, nr 246, 8.08.2017, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_246.pdf.

⁶⁸ Raport Centrum SOWA, <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/publications/2016/02/d33886/>.

Władze sięgają też po taktykę **kooptacji wybranych aktywistów opozycyjnych**. Dotyczy to zarówno tzw. opozycji systemowej, np. komunistów, z którymi Kreml uzgadnia „granice frondy” w zamian za stanowiska w administracji regionalnej, jak też działacze opozycyjnych czy protestacyjnych. Znamienny jest w tym kontekście przykład spontanicznego, emocjonalnego protestu społecznego po pożarze centrum handlowego w Kemerowie, w którym zginęło 60 osób, w tym 37 dzieci. Liderem protestu stał się Igor Wostrikow, który stracił w pożarze żonę i troje dzieci. Jednak po pierwszych wystąpieniach szybko wycofał się z krytyki wobec władz, „przekupiony” perspektywą kariery w prokremlowskich strukturach. Do demonstrowania troski o prawa człowieka władze wykorzystują takie instytucje, jak Izba Społeczna, organ doradczy utworzony w 2005 roku, którego członków powołuje Kreml i władze regionalne, czy Rada ds. Praw Człowieka przy Prezydencie Rosji – organ doradczy prezydenta, powołany w roku 2004 na bazie istniejącej wcześniej komisji. Organy te nie wywierają wpływu na politykę władz i stanowią atrapy instytucji obywatelskich. Mają natomiast w swoim składzie obrońców praw człowieka o nieposzlakowanej opinii, co umożliwia władzom powoływanie się na te instytucje w dialogu z Zachodem.

Kolejnym doraźnym **czynnikiem, zmniejszającym koncentrację niezadowolenia w środowiskach orędowników zmian, jest intensywna emigracja przedstawicieli tych środowisk**. Po powrocie Putina na Kreml w 2012 roku wskaźniki emigracji wyraźnie wzrosły, rośnie też odsetek w całej emigracji tzw. białych kołnierzyków czy **przedstawicieli klasy średniej**⁶⁹. Bada-

⁶⁹ Według danych Rosstatu, liczba opuszczających Rosję obywatele wzrosła z 122,8 tys. w 2012 roku do 377,2 tys. w 2018 – szerzej zob. raport *Иной Русский мир* z 16.01.2019, https://www.proekt.media/research/statistika-emigracion/?utm_source=tlgrm&utm_medium=chnl&utm_campaign=migr. Obserwatorzy oceniają, iż dane te są zaniżone co najmniej sześciokrotnie – Rosstat uwzględnia jedynie osoby wyjeżdżające się z miejsca pobytu w urzędach spraw wewnętrznych, nie uwzględnia osób wyjeżdżających na kilkuletnie pobyty czy kursujące między oboma krajami; ponadto zwraca się uwagę na kilkukrotną zmianę metodologii stosowanej przez Rosstat. Znamienne, iż sta-

nia pokazują też, że wśród osób deklarujących chęć emigracji jest zwiększony odsetek osób, które nie czują się chronione przez prawo lub chciałyby większego zaangażowania w politykę⁷⁰. Pokazuje to, iż **na emigrację częściej decydują się osoby stawiające się w opozycji do obecnego reżimu, sfrustrowane niemożnością realizacji swojego potencjału i ambicji**. To powoduje wypłukiwanie aktywnej tkanki społecznej i częściowo amortyzuje ryzyko wybuchów niezadowolenia.

Paradoksalnie, trwałym przemianom wynikającym z powstania krytycznej masy niezadowolenia przeciwdziałają – przynajmniej w krótkiej perspektywie – czynniki, które można uznać za „prospołeczne”, choć ograniczone głównie do klasy średniej zamieszkującej duże miasta: wzrost poziomu i komfortu życia w ostatnich dwóch dekadach, szeroki zakres wolności osobistych, możliwości samorealizacji, które daje życie w dużych miastach, otwartość granic. Przynajmniej w krótkiej perspektywie zjawiska te sprawiają, że **egzystencja dużej części obywateli jest jeśli nie satysfakcjonująca, to znośna**. Środowiska wykształcone i zamożniejsze mają możliwość znalezienia swoich „nisz” w dużych miastach, w których mogą rekompensować zawiedzione aspiracje np. konsumpcją czy kultywowaniem relacji międzyludzkich, mają też stosunkowo duże możliwości opuszczenia Rosji i zamieszkania w bliskich kulturowo państwach⁷¹. Ilustruje to fenomen „sobiani-

tystyka „wyjazdowa” podawana przez Rosstat jest o wiele niższa od statystyki państw przyjmujących imigrantów z Rosji: np. według Rosstatu do Niemiec wyjechały 4694 osoby, według urzędów niemieckich – wjechało 24 983 obywateli Rosji; USA – 1404 i 9297 osób odpowiednio, Izrael – 1142 i 6992, Polska – 190 i 2609 itd. Wśród opuszczających Rosję rośnie odsetek osób z wyższym wykształceniem – od 13 900 w 2012 do 58 584 w 2018 roku (dane Rosstatu).

⁷⁰ Również częściej zainteresowanie emigracją wyrażają osoby lepiej sytuowane. Badanie Lewady z 4 lutego 2019, <https://www.levada.ru/2019/02/04/emigratsionnye-nastroeniya-3/>.

⁷¹ Np. liczba osób, które uzyskały pobyt stały na Łotwie i w Estonii po 2010 roku, wzrosła pięciokrotnie w porównaniu z poprzednią dekadą, zob. *Молодежь на чемоданах*, «Ведомости», 4.02.2019.

zacji”⁷², jak określa się politykę społecznego mera Siergieja Sobia-
nina na rzecz podnoszenia komfortu życia w Moskwie, rewitali-
zacji przestrzeni publicznych, rozbudowy infrastruktury gastro-
nomiczno-rozrywkowej. W rezultacie Moskwa, mimo iż przoduje
pod względem aktywności społecznej i protestacyjnej, chętnie
i tłumnie korzysta z zapewnianych przez urząd miasta atrakcji,
a mer notuje stale rosnący poziom poparcia wśród mieszkań-
ców⁷³. Szeregów aktywnych oponentów władz nie zasila też wiele
osób, które nie są zwolennikami władz, jednak mogą prowadzić
względnie swobodne życie mimo istniejących ograniczeń formal-
no-prawnych. Dla przykładu, mimo ustawy zakazującej propago-
wania nietradycyjnych zachowań seksualnych wśród nieletnich
(traktowanej jako dyskryminująca osoby homoseksualne) władze
nie inicjowały kampanii przeciwko środowiskom LGBT⁷⁴, a nawet
angażowały ich wybranych przedstawicieli do współpracy⁷⁵.

⁷² *Теория малых дел: спасет ли Россию модернизация снизу?*, Radio Swoboda, 16.01.2019, <https://www.svoboda.org/a/29713416.html>.

⁷³ W 2011 roku pozytywny stosunek do Sobianina miało 29% mieszkańców stolicy, w 2016 – 44%, a w 2018 – 55%. Badanie Lewady z 14 listopada 2018, <https://www.rbc.ru/newspaper/2018/11/14/5bea95dd9a7947728fd5fe82>.

⁷⁴ Wyjątkiem jest Czeczenia, jednak prześladowania osób LGBT w republice nie były inspirowane przez Moskwę.

⁷⁵ Wśród młodocianych blogerów, których Administracja Prezydenta (przez firmy pośredniczące) angażowała do zamieszczania treści prokremlowskich, znalazł się np. „beauty bloger” Igor Siniak, prowadzący lekcje makijażu online, którego wizerunek kontrastuje z deklarowanymi przez władze wartościami tradycyjnymi. TV Dożd’, 26.01.2019, https://tvrain.ru/teleshov/bremja_novostej/bloger-479384.

IV. PODSUMOWANIE I PERSPEKTYWY

Rozpad więzi społecznych, atomizacja i brak zaufania wobec instytucji państwowych i społecznych stanowią standardowy bagaż społeczeństw wychodzących z systemów totalitarnych czy autorytarnych⁷⁶. Drogę tę przechodzi także rosyjskie społeczeństwo, które w latach 80. z entuzjazmem witało zainicjowaną przez Michaiła Gorbaczowa *pierestrojkę* (politykę przebudowy systemu polityczno-gospodarczego) i rozszerzenie wolności obywatelskich, a następnie przeżywało bolesne rozczarowanie kondycją „nowej Rosji” – drastyczną redukcją zabezpieczeń socjalnych, pogłębieniem nierówności, brakiem ochrony ze strony prawa. Okres słabego, dysfunkcjonalnego państwa rozwinął w Rosjanach inicjatywę i nawyki przedsiębiorczości, zrodził jednak tęsknotę za państwem opiekuńczym, sprawnym i szanowanym na świecie. Odpowiedzią na te oczekiwania stała się Rosja Putina, której przez długi czas udawało się wywiązywać z umowy społecznej, zapewniając społeczeństwu poprawę poziomu życia (dzięki dobrej koniunkturze) w zamian za podporządkowanie i lojalność.

W wymiarze społecznym dwie dekady rządów obecnego prezydenta doprowadziły do ograniczenia swobód obywatelskich i reanimacji tradycyjnych, patriarchalnych kodów kulturowych. Przeważająca część społeczeństwa akceptowała dominującą rolę Kremla i odgórny charakter ważnych procesów. W tym modelu są jednak liczne wyłomy: poprawa poziomu życia i zaspokojenie podstawowych potrzeb wykształciły w społeczeństwie **przyzwyczajenie do posiadania wyboru**: dóbr konsumpcyjnych, informacji, grup znajomych, co kontrastuje z brakiem pluralizmu politycznego. Społeczeństwo zyskało większą świadomość swoich praw (i ich naruszania), nauczyło się podejmowania oddolnych zbiorowych akcji, dochodzenia praw w urzędach

⁷⁶ Б. Дубин, *Социальная атомизация как наследие и данность*, <http://www.index.org.ru/journal/29/01-dubin.html>.

i sądach. W środowiskach wielkomijskich, wykształconych i najmniej zmieni ekonomiczne zrodziły wyższe aspiracje dotyczące poszerzenia zakresu swobód i respektowania praw (obywatelskich, majątkowych i in.).

Procesy te nie promieniują jednak na sferę polityczną i model państwa, wchodzi bowiem w konflikt z nieporównywalnie silniejszą machiną państwową, dążącą do konserwacji *status quo*. Zderzają się także z długofalowymi barierami mentalnymi, z dwójmyśleniem, w ramach którego krytyczne podejście do państwa sąsiaduje z przekonaniem, iż w ostatecznym rozrachunku jednostka i społeczeństwo są wobec niego bezsilne i muszą się podporządkować, że zmiany muszą nadejść z góry. Sprawia to, iż nabrzmiałe problemy skutkują wybuchami protestu, ale energia protestu szybko wygasa i nie przybiera skali masowej i trwałych form instytucjonalnych, np. struktur kontroli obywatelskiej nad funkcjonowaniem różnych sfer publicznych. Dwójmyślenie i plastyczność rosyjskiego społeczeństwa to istotna i głęboko zakorzeniona cecha, która jest barierą zarówno dla szybkich przemian demokratycznych, jak i dla zmiany Rosji w państwo policyjne. Mimo reanimacji archaicznych patriarchalnych postaw w ostatnim ćwierćwieczu w Rosjanach trwa, choćby i w formie utajonej, potencjał samoorganizacji, który wyzwała się w okresach liberalizacji bądź osłabienia państwa⁷⁷.

Wspomniane w tekście badania Komitetu Inicjatyw Obywatelskich pokazują zarysowujące się **załączki zmian świadomościowych, w tym rozczarowanie paternalistycznym wzorcem relacji władza–obywatel**. Mogą one przypominać okresy aktywizacji społecznej z czasów *pierestrojki* Michaiła Gorbaczowa (choć wówczas zostały zainicjowane odgórnie) oraz lat 90. Jednak do tego, by zmiany w myśleniu przełożyły się na zorganizowane działania i budowę struktur obywatelskich, potrzebne będą odpowiednie warunki, liderzy, ale także katalizatory sprzyjają-

⁷⁷ Т. Ворожейкина, *Развилки истории...*, op. cit.

ce rozszerzeniu i krystalizacji niezadowolenia. Z badań wynika tymczasem, że zapotrzebowaniu na zmiany towarzyszy nierealistyczność oczekiwań na szybką poprawę sytuacji, a to z kolei zwiększa ryzyko, iż aktywizacja społeczna przybierze formę populizmu zwróconego przeciwko elitom, niesprzyjającego reformom systemowym⁷⁸. Zwiększa to prawdopodobieństwo, że **w sytuacji zawiedzionych nadziei, w zwrotnych i krytycznych momentach przemian, wobec niepewnych konsekwencji, społeczeństwo może ponownie odwołać się do długofalowych, „oswojonych” kodów kulturowych i wzorców postępowania.** Może, cytując słowa popularnej piosenki, zawołać: „Gdzie jesteś, wodzu? Skończ z chaosem i bezprawiem”⁷⁹.

W dzisiejszej Rosji można zaobserwować dwie ścierające się tendencje: z jednej strony - autorytarną politykę władz, utrwalającą patriarchalną kulturę polityczną (również z wykorzystaniem nowych technologii), a z drugiej - stopniowy rozwój tkanki społecznej, stymulowany przez zmiany ekonomiczne, technologiczne i wymianę generacyjną. W perspektywie krótko- i średniookresowej władze dysponują znaczącą przewagą potencjału, umożliwiającą im neutralizowanie aktywnych jednostek i środowisk i przeciwdziałanie kształtowaniu się krytycznej masy niezadowolonych. Władze mają też zdolność ingerowania w dynamikę procesów społecznych. Takim instrumentem inżynierii społecznej okazała się w 2014 roku aneksja Krymu, która odwróciła trend spadkowy w poparciu dla prezydenta i władz oraz ukróciła dyskusje o rozwoju wewnętrznym Rosji, w zamian forsując „zwycięską” agendę geopolityczną. Choć powtórzenie „efektu Krymu” wydaje się niemożliwe, władze mogą uciekać się do kolejnych operacji militarnych lub do

⁷⁸ *Признаки изменения общественных настроений и их возможные последствия, op. cit.*

⁷⁹ „Где же, где же ты, вождь? Прекрати беспредел!” – cytat z utworu „Nasz dom wariatów głósuje na Putina” zespołu Rabfak. Piosenka w satyrycznej formie przedstawia matrycę relacji władza-społeczeństwo, zob. <https://www.youtube.com/watch?v=oGpLPnnSfs0>.

eskalowania represji wewnętrznych, zwłaszcza jeśli utrzymają się i pogłębią niekorzystne dla nich trendy – osłabienie legitymizacji rządzących i pogorszenie jakości infrastruktury socjalnej państwa. Dalszy rozwój tych trendów rodzi wiele znaków zapytania, związanych z samą kondycją państwa i sprawnością stanowiących jego fundament struktur siłowych, które mają szerokie uprawnienia i budżety, a jednocześnie przeżarte są przez korupcję i w krytycznym momencie mogą zawieść Krem⁸⁰.

Refleksja na temat dalszego rozwoju rosyjskiego społeczeństwa każe przywołać dyskusje toczone przez socjologów, filozofów i innych specjalistów na temat **czynników, które w największym stopniu sprzyjałyby przemianom**. Jedna szkoła, którą można umownie sprowadzić do określenia „**im gorzej, tym lepiej**”, uznaje, że dopiero gdy sytuacja staje się nie do zniesienia, ludzie zaczynają aktywnie działać na rzecz zmian – choć jednocześnie taka kumulacja niezadowolenia może wiązać się z natężeniem agresji i prowadzić do niepożądanych konsekwencji. W ramach tego poglądu względny komfort życia i „przejawy normalności” działają jak piorunochron, dają możliwość znalezienia pewnej komfortowej „emigracji wewnętrznej” i „nisz samorealizacji”, a to amortyzuje niezadowolenie i frustrację. Druga szkoła, którą można sprowadzić do stwierdzenia „**im lepiej, tym lepiej**”, uznaje, że przyzwyczajenie do wyboru, nawet na poziomie konsumpcji, informacji, kontaktów międzyludzkich, wykształca wolnościowe nawyki, wyższe aspiracje i zapotrzebowanie na dalsze rozszerzanie zakresu wolności, a doświadczenia najbardziej rozwiniętych grup mogą promieniować na inne środowiska⁸¹. Pytanie to pozostaje otwarte, bowiem wydarzenia w Rosji z ostatniego ćwierćwie-

⁸⁰ „Сейчас опричнина, чекизм — та арматура, на которой держится пирамида государственной власти. Но, в отличие от советской арматуры, она все-таки ржавая. Коррупция разъедает ее. Может треснуть в любом месте”. В. Сорокин, *Тухлятина в замороженном виде как бы и не пахнет*, 22.08.2018, Meduza.

⁸¹ М. Волькенштейн, dyrektor firmy badawczej Validata, członek Europejskiego Stowarzyszenia Badaczy Opinii Publicznej i Rynku, [w:] *Теория малых дел...*, op. cit.

cza dostarczają przykładów dla każdej z przedstawionych możliwości. Społeczne zrywy protestacyjne notowane były zarówno w sytuacji dotkliwych problemów socjalno-ekonomicznych (lata 90.), jak i w „sytych” okresie putinowskim, gdy w 2011 roku masowo protestowała klasa średnia.

Warto też zwrócić uwagę, że **słabość społeczeństwa wobec państwa nie oznacza, iż społeczne oczekiwania, nastroje i postawy nie mają wpływu na decyzje na szczeblu państwowym. Władze Rosji nie tyle podejmują decyzje „w próżni”, ile raczej wkładają wiele wysiłku w sterowanie nastrojami społecznymi i kierowanie ich na korzystne dla siebie tory**⁸². Rządy całkowicie wbrew społecznemu nastawieniu byłyby kosztowne zarówno w kategoriach finansowych, jak i reputacyjnych. W tym paradygmacie można rozpatrywać również pojawienie się w polityce prezydenta Putina: wybór na następcę Jelcyna polityka o takim rodowodzie był odpowiedzią na społeczne zapotrzebowanie na bezpieczeństwo i silną władzę. Obecny obóz rządzący, dopóki zaspokajał najważniejsze oczekiwania społeczne, mógł w sposób prawie nieskrępowany realizować własne interesy i czerpać korzyści. Układ ten wydaje się zużywać po dwudziestu latach funkcjonowania, grupa rządząca coraz częściej wywołuje w społeczeństwie frustrację i zmęczenie. Nie oznacza to jednak automatycznie, iż społeczeństwo trwale odrzuci istniejący za Putina, odgórny model zarządzania państwem i gotowe będzie do kolejnego eksperymentu demokratycznego, który rozszerzy granice wolności obywatelskich, ale też będzie skutkował zwiększeniem odpowiedzialności obywatela w każdym wymiarze życia. Gotowość społeczna do tak kompleksowych przemian wydaje się obecnie kwestią bardziej odległej perspektywy.

JADWIGA ROGOŻA

⁸² А. Рубцов, *Теория малых дел...*, op. cit.